

چہ فطر

تالیف

میر سید شریف ابوالحسن علی بن محمد

۷۷۰-۸۱۶ھ

مکتبہ النبویہ
کراچی - پاکستان

ف
ع
ل

صِفَاتُ

تأليف

میر سید شریف ابوالحسن علی بن محمد رحمہ اللہ

۷۷۰ - ۸۱۶ ھ

طبعة مبدية صحيحة مبنية

صفیہ

میرزا شریعہ الحسن علی بن محمد

اسم الكتاب

تأليف

96

عدد الصفحات

: =/45 روبية

السعر

: ۱۴۳۲ھ / ۲۰۱۱ء

الطبعة الأولى

مکتبۃ البشری

اسم الناشر

جمعية شوهري محمد علي الخيرية (مسجلة)

Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، کراتشي. پاکستان

: +92-21-34541739, +92-21-37740738

الهاتف

: +92-21-34023113

الفاکس

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

: مکتبۃ البشری، کراتشي. پاکستان +92-321-2196170

يطلب من

: مکتبۃ الحرمین، اردو بازار، لاهور. +92-321-4399313

: المصباح، ۱۶- اردو بازار، لاهور. +92-42-7124656, 7223210

: بک لینڈ، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی. +92-51-5773341, 5557926

: دار الإخلاص، نزد قصہ خوانی بازار، پشاور. +92-91-2567539

: مکتبۃ رشیدیہ، سرکی روڈ، کوئٹہ. +92-333-7825484

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۱۹	حروف موثرہ در فعل	۵	اقسام کلمہ
۱۹	حروف ناصبہ و جازمہ	۶	تعریف تعریف و اقسام اسم
۲۰	بحث امر	۷	اقسام فعل
۲۰	قاعدہ بنائے امر	۷	حروف اصلی و زوالد
۲۱	اقسام فعل	۸	اقسام اسم و فعل باعتبار حروف اصلیہ
۲۱	لازم و متعدی	۱۰	صیغہ ثلثی مجرد
۲۲	فعل ماضی مجہول	۱۱	ابواب ثلثی مزید فیہ
۲۲	قاعدہ بنائے فعل ماضی مجہول	۱۲	ابواب رباعی مجرد و مزید فیہ
۲۳	فعل مستقبل مجہول	۱۳	مصدر و غیر مصدر
۲۳	قاعدہ بنائے فعل مستقبل مجہول		تصاریف افعال
۲۴	امر حاضر مجہول	۱۴	نصر و ضرب
۲۴	امر بانون تاکید ثقیلہ	۱۵	فعل مستقبل
۲۵	اسم فاعل	۱۵	قاعدہ بنائے فعل مستقبل
۲۵	اوزان اسم فاعل	۱۶	علامات فعل
۲۶	اسم مبالغہ و اسم مفعول	۱۶	علامات تشنیہ و جمع
۲۶	اوزان مبالغہ و مفعول		

موضوع	صفحه	موضوع	صفحه
هفت اقسام		باب مفاعله	۶۰
مثال	۲۷	خاصیات مفاعله	۶۰
اجوف	۳۰	باب افعال	۶۱
ناقص	۳۴	خاصیات افعال	۶۱
لغیف	۴۰	باب استفعال	۶۴
لغیف و مهموز	۴۲	خاصیات استفعال	۶۴
مهموز	۴۳	باب تفعّل	۶۶
مضاعف	۴۴	خاصیات تفعّل	۶۶
مصدر میسمی و اسم ظرف	۴۵	باب تفاعل	۶۷
اوزان اینها	۴۵	خاصیات تفاعل	۶۷
فوائد متفرقه		فوائد متفرقه در تفعّل	۶۸
در حروف حلقی	۴۶	در باب افعال	۶۹
باب افعال	۴۷	تصاریف افعال از رباعی	۷۰
خاصیات افعال	۴۷	خاتمه در فوائد متفرقه	۷۲
تبصره ضروری	۵۲	تکمله در خاصیت افعال و افعیال	۷۴
باب تفعیل	۵۹	صرف میر منظوم	۸۳
خاصیات تفعیل	۵۹		

بسم الله الرحمن الرحيم

بدال - ایدک اللہ تعالیٰ فی الدارین - کہ کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست : اسم و فعل و حرف . اسم چوں : رَجُلٌ وَعِلْمٌ . و فعل چوں : ضَرَبَ وَدَخَرَجَ . و حرف چوں : مِنْ و اِلٰی .

زداں یکٹ مرد سنگ غلطانید آں یکٹ مرد

بسم الله: افتتاح کرد مصنف ﷺ کتاب را بہ بسمہ؛ للحديث النبوی: "کل أمر ذي بال لم يبدأ بسم الله فهو أحزم" و اکتفاء نمود بر ہمیں بسمہ و تحمید نگفت با آنکہ حدیث صحیح ست: "کل أمر ذي بال لم يبدأ بحمد الله فهو أحزم أقطع أو أبت" از آنکہ بحسب ظاہر عمل ہر یکے ازیں ہر دو مزاحم می شدن دیگرے را چہ تقدیم بسمہ مستدعی بود تاخیر حمد او بالعکس، و اصل آنست کہ اگر دو حدیث متعارض المعنی واقع شود مہما ممکن حمل بر محمل صحیح باید کرد، لہذا مصنف ﷺ یکے را بر بدایت فی الکتابۃ، و دیگرے را فی التلطف حمل کردہ، بسمہ را در کتابت مقدم ساخت، و تحمید را قبل از شروع مقصود بلسان خود گفت؛ عملاً بالجیشین، و قرینہ بر تحمید لسانی مصنف ﷺ تداول و تعاور و عدم قطع و ترائیں رسالہ است کما لا یخفی، و توجیہات دیگر ہم در دفع تعارض ست خوف اطباء رخصت ذکر آں نمی دہد.

و بدال کہ ایں توجیہ باعتبار اکثر نسخ صحیح است، فلما بر بعض نسخہ کہ بسمہ و حمدلہ دارد حاجت توجیہ نخواہد بود، مگر صرف برائے رفع تعارض حدیثین و آں مندرج ست. إما الحمل الأول على الحقيقي، والثاني على الإضافي أو العرفي أو كليهما على العرفي، فافهم. (مولوی انور علی) ایدک اللہ: قوت دہد ترا خداے برتر در دین و دنیا.

کلمات: کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست، دریں قسم اشارت ست بسوئے موضوع علم صرف کہ دانستن آں بر شارع ایں علم ضرور ست، و آں کلمات موضوع لغت عرب ست کہ بحث کردہ می شود دریں فن از عوارض ذاتیہ آں مثل: اعلال و تضعیف و امالہ و نسبت و غیرہ. اما تعریف آں پس بیان کرد بقول خود: "گردانیدن یک لفظ" آہ، و غرض ازال صیانت ذہن مبتدی است از خطائے لفظی در کلام عرب نہ از جہت اعراب و بنا، بلکہ از راہ اصل و بنا، و وضع ایں علم معاذ بن مسلم الہراء [الہراء بفتح الہاء و تشدید الراء نسبتہ اِلٰی بیع الثیاب الہریتہ] ست، و وضع علم نحو ابو الاسود دلی ست کہ یکے از کبار تابعین ست، در "حیاء الحيوان" و غیرہ روایت ست کہ علی بن ابی طالب ﷺ روزے بسوئے ابو الاسود خطاب کردہ فرمود: کہ قواعد زبان ما را تدوین کنی [پس عرض کرد چگونہ تدوین نمایم] پس آنحضرت ﷺ ارشاد کرد: کہ ہر کلام یا اسم ست یا فعل یا حرف، پس بر خاست ابو الاسود از مجلس شریف، و گفت: کہ تدوین و وضع می کنم بر نحویکہ از زبان مبارک ارشاد شدہ، و لذا سعی ذلک العلم بذلک الاسم، یعنی النحو؛ لکنہ علی نحو ما قالہ امیر المؤمنین علی بن ابی طالب ﷺ، پس گویا در تقدیم ایں تقسیم تیمن ست بکلام برکت التام آنحضرت ﷺ، و اشارت ست بسوئے بودن آن مقدم بالشرف والوضع بر مباحث ما بعد. (مولوی انور علی)

تشریف در لغت: گردانیدن چیزے ست از حالے بحالے، و در اصطلاح علمائے صرف: عبارت ست از گردانیدن یک لفظ بسوئے صیغائے مختلفه، تا حاصل شود ازاں معنیائے متفاوت، و تشریف در اسم اندک باشد چون: رَجُلٌ رَجُلَانِ رِجَالٌ رُجُلٌ، و تشریف در فعل بیشتر باشد چون: ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرْبُوا اِلْحَ يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُونَ تا آخر، و تشریف در حرف نباشد زیرا که در حرف تشریف نیست.

بمعنی لغوی
بمعنی اصطلاحی

فصل

اسم راسه بناست

تعریف: باید دانست که نزد متأخرین صرف و تشریف هر دو مترادف اند، اما بر قول سیبویه تشریف جزو صرف ست که آل جزو نحو ست. (مولوی محمد عبدالعلی) **حاصل شود:** و بعضی از محققین تعریف صرف چنین کرده که علمی ست که دانسته شود ازاں احوال کلمات از روئے آل تشریف که در اں اعراب و بنا آمد خل نباشد، و بعضی چنان گفته: که در اں از مفردات من حیث صورها و میناتها بحث کرده شود، پس مؤید ایں معنی ست که آنکه گفته اند: که تشریف و معانی و بیان و بدیع تحویل جمیع علوم ادبیه در ایں مشترک اند که موضوع آنها کلمه و کلام ست، و فرق در میان آنها جز ایں نیست که باعتبار حیثیات ست و بس، فافهم.

مقاوت: مثل لفظ ضَرَبٌ که ازاں ضَرَبَ يَضْرِبُ اضْرِبْ وَضَارِبٌ و غیره بناکنی حاصل می شود ازاں معانیهای مختلفه، کما لا ینفکی. و **تشریف در حرف:** در ایں جا اعتراض است مشهور، و آل اینکه در ایں عبارت مصادرة علی المطلوب که عبارت ست از گردانیدن مدعا عین دلیل، یا جز آل لازم می آید، و ایں افتح ست، جوابش آنکه ایں اعتراض فقط از سوء فهم بر ظاهر عبارت وارد می شود، و اما تعمیق نظر پس عبارت مصنف رحمه الله خالی از غبار و کدورت ست، از آنکه در دعوی یعنی در قوله: "تشریف در حرف نباشد"، مراد از تشریف تشریف اصطلاحی ست که معنیش بالا گذشته، و مراد از تشریف در دلیل تشریف لغوی ست، و تشریف اصطلاحی خاص ست از تشریف لغوی، پس حاصل عبارت آنکه تشریف اصطلاحی در حرف یافته نمی شود، ای گردانیدن آل بسوئے صیغائے مختلف تا حاصل شود از و معنیائے جداگانه؛ س از آنکه در حرف تشریف لغوی یعنی گردانیدن یک لفظ از حالے بحالے یافته نمی شود، و هرگاه که عام در آل مقام متقی باشد خاص بطریق اولی متقی خواهد بود.

ثلاثی ورباعی و خماسی، و ہر یکے ازیں بنا ہا بر دو وجہ ست: یکے مجرد از زوائد، یعنی ہمہ حروف وے اصلی باشد، و دیگر مزید فیہ کہ در وے حرف زائد باشد۔ و فعل رادو بناست: ثلاثی ورباعی، و ہر یکے ازیں دو بنا مجرد باشد، و مزید فیہ براں قیاس کہ دانستہ شد در اسم۔

فصل

میزان در شناختن حروف اصلی از حروف زائدہ "فاء" و "عین" و "لام" ست، پس ہر حرفیکہ در مقابلہ یکے ازیں حروف ثلاثہ باشد اصلی بود چوں: رَجُلٌ کہ بروزن فَعْلٌ ست و نَصَرَ کہ بروزن فَعَلَ است، و ہر حرفیکہ در مقابلہ لہنا نباشد زائدہ بود چوں: ضَارِبٌ و نَاصِرٌ کہ بروزن فَاعِلٌ ست، و یَنْصُرُ و یَطْلُبُ کہ بو وزن یَفْعُلُ ست، و در بنائے رباعی اسم و فعل "لام" یکٹ بار مکرر شود، و در خماسی اسم دو بار چنانچہ معلوم گردد۔

ثلاثی: بدانکہ نسبت ثلاثی ورباعی و غیرہ بسوے ثلاثہ واربہ است بتغیر حرکت نہ بسوے ثلاث و رباع، چنانکہ از ظاہر لفظ معلوم می شود، و زیرا کہ راست نمی شود قول ایشان: زَيْدٌ ثَلَاثِيٌّ بایں معنی کہ زید صاحب سہ سہ حرف دارد ای از جملہ آنهاست، و لا یخفی ما فیہ من التکلف اگر گوئی: کہ دریں صورت ہم نسبت راست نمی شود؛ زیرا کہ در منسوب و منسوب الیہ تغایر ضرور ست، و در زید ثلاثی مثلاً لازم می آید نسبت شیء بسوے نفس خود، گویم: تغایر موجود ست، از انکہ منسوب مجموع حروف مع حروف قتبصر، و اگر گوئی: کہ اسم احادی و ثنائی قلیل اند اعتبار را نشاید و دیگر آنکہ مقسم اسم متمکن ست پس ایں ہر دو از مقسم خارج ست؛ زیرا کہ ایں ہر دو بمنی غالبی باشد۔ و **خماسی:** و سداسی نمی شود؛ زیرا کہ نزد لحوق حروف زوائد کلمہ بسیار ثقیل بر زبان می شود۔

یعنی: در بعضے نسخہ بجائے "یعنی" کاف بیان ہم آمدہ۔ و **فعل را:** فعل خماسی نمی شود؛ زیرا کہ نزد لحوق زوائد و اتصال ضمائر بارزہ بسیار ثقیل بر زبان می شد، و تقسیم حرف نہ کرد بسوے ایں اقسام از آنکہ در حرف تصرف نمی باشد و صرفی بحث نمی کند مگر از کلمہ متصرفہ۔ **بروزن فاعل:** بنائے کلمہ عبارت ست از مجموع حروف و حرکات و سکنات کہ در کلمہ آید۔ (مولوی انور علی)

لام: و اختیار لام برائے تکرار اشعار بر آنست کہ لام از حروف زوائد ست، پس سزاوار تکرار باشد، و نیز در آخر کلمہ واقع ست و آخر کلمہ سزاوار تغیر ست از اول و ثانی۔

فصل

اسم ثلاثی مجرد را ده صیغہ است: فَلَسَ فَرَسٌ كَتَفَ عَضُدٌ حَبْرٌ عَنَبٌ اِبِلٌ فُقُلٌ صُرْدٌ عُنُقٌ و مزید فیہ
 وزن ^{اسپ} ^{شانہ} ^{بازو} ^{دانشمند} ^{انگور} ^{شتر} ^{معروف} ^{ست} ^{کنجشک} ^{گردن}
 وے بسیار ست: و اسم رباعی مجرد را پنج صیغہ است: جَعْفَرٌ دِرْهَمٌ زَبْرَجٌ بُرْشٌ قَمَطَرٌ.
 نام ^{زینت} ^{پچہ شیر} ^{صندوق}
 و مزید فیہ وے کمتر ست، و اسم خماسی مجرد را چہار صیغہ است: سَفَرٌ جَلٌ قَدْ عَمِلَ جَحْمَرٌ شٌ
 بی ^{شتر قوی} ^{بہر زن}
 قَرَطَعَبٌ و مزید فیہ وے بغایت اندک ست، و اوزان او پنج ست: غَضْرَفُوطٌ قَبْعَثْرٰی قَرَطَبُوسٌ
 چیزے قلیل ^{چلباسہ} ^{شتر قوی} ^{بلا، و ناقہ بزرگ}
 خَزْعَبِيلٌ خَنْدَرِيسٌ.
 شراب کہنہ

بسیار ست: کہ ضبط نتوان کرد مگر قاعدہ کلیہ و ضابطہ اش بیان کردہ می شود کہ زائد یا یک حرف ست و آن یاء قبل از "فاء" باشد
 چون: مضرب، یا بعد "فاء" چون: ضارب و "یاء" بعد "عین" چون: رجیل، یا بعد "لام" چون: ضربی، یا زائد دو حرف
 ست، پس یا فاء کلمہ در میان آنها باشد چون: مساجد، و یا "عین" کلمہ چون: جاسوس بر وزن فاعول، و یا "لام" چون:
 قصیری بر وزن فعلی، و یا فاء و عین چون: اِعْصَارٌ، و یا عین و لام چون: خیعلة بر وزن فعیلة، یا فاء و عین و لام ہر سہ چون:
 مندلی بر وزن مفعلی یا ہر دو واقع شود قبل فاء چون: منطلق یا در میان فاء و عین چون: ضوارب یا در میان عین و لام چون:
 بطیخ بر وزن فعیل، یا بعد لام چون سلالیم، یا زائد سہ حرف است و آن نیز یا بافتراق باشد چون: مصاییح یا با اجتماع پیش از فاء
 چون: مستنصر یا در میان عین و لام چون: سلالیم، یا بعد لام چون: عنفوان بر وزن فعلوان، و یا دو حرف بچستے باشد و واحد
 بچستے دیگر چون: سلاطین یا زائد چہار حرف باشد نحو: احمیرار. (مولوی انور علی)

و مزید فیہ: از مزید فیہ ثلاثی؛ زیرا کہ زیادت این بیش از سہ حرف نبود، پس اگر زائد واحد ست یا قبل فاء باشد چون: مدحرج
 کسفخلل یا بعد از فاء چون: کفنخر کفنعلل، یا بعد از عین چون: قرنفل کفنعلل، یا بعد از لام چون: فردوس کفعلول، یا
 بعد لام ثانیہ چون: دحرجة کفعللة، و اگر دو است یا جدا گانہ است بچو: منجنوق کمفعلول، و یا مجتمع است چون: عنكبوت
 کفعللوت، و اگر زائد سہ است مثلش بچو عبوثران بر وزن فعوللان. (مولوی انور علی)

اندک ست: بہ نسبت مزید فیہ رباعی؛ زیرا کہ زیادت در آن بحرف واحد ست فقط، و آن یا پیش از لام ثالث ست، و آن چہار
 اوزان دارد چون: غضر فوط قرطبوس خزعبیل خندریس یا بعد لام ثالث، و آن یک وزن دارد چون: قبعثری.

قَرَطَبُوسٌ: بچنیں یافتہ می شود در شرح رضی و شرح جار بردی بر "شافیہ" و اما صاحب "قاموس" و شارح "اصول" و غیر ہما
 بتقدم طاء بر راء آورده، و العلم الحق عند اللہ سبحانہ. (مولوی انور علی)

فعل ثلاثی مجرد را سه صیغہ است: نَصَرَ وَعَلِمَ وَشَرَّفَ، و مزید فیہ وے بسیار ست چنانکہ بیاید.
و فعل رباعی مجرد را یک بناست چوں: دَحْرَجَ بر وزن فَعَّلَ، و مزید فیہ وے اندک است چنانکہ
مذکور شود.

فصل

ہر اسم و فعلی کہ در حروف اصول وے حرف علت و ہمزہ و تضعیف نباشد آنرا صحیح و سالم خوانند
چوں: رَجُلٌ وَنَصَرَ، و ہر چہ در وے ہمزہ باشد آنرا مہموز خوانند چوں: أَمَرٌ وَأَمَرَ، و ہر چہ در وے
تضعیف باشد یعنی دو حرف اصلی وے از یک جنس باشد آنرا مضاعف خوانند چوں: مَدٌّ وَمَدَّ،
و ہر چہ در وے حرف علت باشد کہ

آں "واو" ست و "یاء" والفی کہ منقلب باشد از واو و یاء آنرا معتل خوانند، پس اگر حرف علت
بجائے فاء بود آنرا معتل الفاء و مثال گویند چوں: وَعَدٌ وَوَعَدَ، و اگر بجائے عین بود آنرا معتل
العین و اجوف خوانند چوں قَوْلٌ وَقَالَ،

صحیح و سالم: برائے صحیح و سالم بودن آں از حروف علت و تضعیف و غیرہ. **مضاعف:** ازاں کہ یک حرف در اں دو بار مکرر می
شود، و مضاعف دو بار کردن را گویند. **معتل خوانند:** اگر گوئی: کہ بریں قید لازم می آید کہ الف دَائِمٌ کہ بدل از چیزے نیست
و ہمچنین الف آمن کہ بدل از ہمزہ است حرف علت نباشد، و ایں خلاف اجماع است جواب: مراد از الف در اینجا الفے ست کہ
اصلی باشد، و الف اصلی لا محالہ مبدل از واو و یاء باشد؛ زیرا کہ ہر گاہ در ماضی ثلاثی تحرک ہر سہ حرف آں ضرور افتاد، و الف ہمیشہ
ساکن می باشد، پس چگونہ اصلی خواہد شد؟ و الا لازم آید ساکن بودن حرفی از حروف ماضی در اصل، و در ماضی رباعی اگر چہ ثانی
ساکن می باشد، و اما واجب ست کہ غیر الف بود؛ زیرا کہ اگر الف باشد التباس واقع شود بماضی مفاعلتہ، پس حاصل ایں ست کہ ہر
الف کہ بجائے اصول ماضیین واقع شود ضرور است کہ مبدل از واو و یاء باشد، و الا ساکن بودن حرفے از حروف ماضی ثلاثی
لازم آید یا التباس، و ایں ہر دو ممنوع ست، و ازیں تقریر واضح شد کہ قید انقلاب متعلق باصلی ست نہ بعلت، فاندفع الاعتراض.
(مولوی انور علی) **معتل الفاء:** ازاںکہ ماضیش مثل صحیح ست در تصریف.

اجوف خوانند: از آنکہ در جوف خود حرف علت دارد یا، ازاںکہ از حرف صحیح خالی و اجوف ست.

واگر بجائے لام بود آنرا معتل اللام و ناقص خوانند چوں: رَمِيَّ و رَمَى، و اگر در معتل دو حرف علت باشد آنرا لفیف خوانند، پس اگر حرف علت بجائے فاء و لام باشد آنرا لفیف مفروق خوانند چوں: وَقَايَةُ و وَقَى، و اگر در مقابله عین و لام باشد آنرا لفیف مقرون خوانند چوں: طَيَّ و طَوَى، پس مجموع اسماء و افعال بر هفت نوع بود، بیت:

صحیح ست و مثال ست و مضاعف لفیف و ناقص و مہموز و اجوف

و احوال ہر یکے از اینہا دریں کتاب روشن گردد، بعون اللہ تعالیٰ و حسن توفیقہ۔
در بیان ابواب و تصاریف آنہا

فصل

دانستہ شد کہ فعل ثلاثی مجرد را سہ صیغہ است فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ و این ہر سہ فعل ماضی ست، و فعل ماضی آنست کہ دلالت کند بر زمان گذشتہ، و ہر یکے را مستقبلے ست، و مستقبل آنست کہ دلالت کند بر زمان آیندہ، و مستقبل فَعَلَ سہ است یَفْعَلُ چوں: نَصَرَ یَنْصُرُ، و یَفْعَلُ چوں: ضَرَبَ یَضْرِبُ،

و ناقص خوانند: از آنکہ حرف علت بیشتر از آخری افتد، پس در بنائے کلمہ نقصانے حادث می شود چوں: رَمَوْا و یَرْمُونَ و یَرْمُونَ۔
حرف علت: معتل بہ حرف کہ از ناقص معتل مطلق گویند در کلام عرب نیامدہ مگر لفظ وَاوَوِیَّی در اسم وَوِیْتُ و وَیَّیْتُ در فعل۔
لفیف: از آنکہ در بنیاد و حرف علت حرف صحیح را پیچیدہ اند۔ **لفیف مقرون:** لفیف مقرون را لفیف گفتن مجاز ست کما لایحقی۔
سہ است: بدانکہ قسمت عقلی مقتضی آن بود کہ برائے ہر ماضی سہ مستقبل باختلاف حرکات عین کہ کسرہ فتح ضمہ باشد می آمد، پس بریں قیاس نہ باب می شد، لیکن سوائے فعل بفتح عین ہیچ یکے را سہ مستقبل نیامدہ، و از فعل مکسور العین یک مستقبل کہ مضموم العین باشد روا نہ داشتند؛ لشبہ خروج الکسر الی الضم، و أما فَضِّلَ یَفْضُلُ و دِمْتُ تَدُومُ از تداخل ست، و از فعل مضموم العین دو مضارع کہ مکسور العین و مفتوح العین باشد از اعتبار ساقط کردند، اما مکسور العین پس برائے تو ہم خروج از ضمہ بسوئے کسرہ، و اما مفتوح العین پس از جہت ثقل ماضی و خفت مضارع و الدرایۃ تقتضی بالعکس، و أما لُبَّیْتُ تَلْبُ و دُمْتُ تَدَامُ کہ بضم ماضی و فتح مضارع آمدہ از تداخل لغتین است کہ عبارت از گرفتن ماضی یک باب و الحاق آن بمضارع باب دیگرست، و کَذْتُ تَكَادُ بضم کاف شاذست افع و کثیر الاستعمال کَذْتُ تَكَادُ بکسر کاف ماضی از عَلِمَ یَعْلَمُ است۔

وَيَفْعَلُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ، و مستقبل فَعِلَ دوست يَفْعَلُ چوں عَلِمَ يَعْلَمُ، وَيَفْعَلُ چوں: حَسِبَ يَحْسِبُ، و مستقبل فَعُلَ یکے ست يَفْعَلُ چوں: شَرَفَ يَشْرَفُ، پس مجموع ابواب ثلاثی کہ ماضی او مجر دست از حروف زوائد شش ست: فَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ، و ایں سہ باب را اصول خوانند کہ حرکت عین مستقبل مخالف حرکت عین ماضی ست، وَفَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ وَفَعَلَ يَفْعَلُ، و ایں سہ باب را فروع خوانند؛ زیرا کہ حرکت عین مستقبل موافق حرکت عین ماضی ست.

فصل

فعل ثلاثی مزید فیہ رادہ باب مشہور ست: باب اِفْعَالَ: اَفْعَلَ يَفْعَلُ اِفْعَالًا چوں: اَكْرَمَ يَكْرِمُ اِكْرَامًا. باب تَفْعِيلُ: فَعَّلَ يَفْعَلُ تَفْعِيلًا چوں: صَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا. باب مُفَاعَلَةٌ: فَاعَلَ

اصول خوانند: از آنکہ چوں معنی ماضی مخالف معنی مستقبل می باشد، پس اصل آں شد کہ حرکت ماضی نیز مخالف حرکت عین مستقبل باشد. **فروع خوانند:** از آنکہ چوں از اصل خود تجاوز نموده براہ توافق رفتند، پس گویا فرع آں ابواب شدند از آنکہ ہر چہ بر اصل است حکم اصل دارد، و ہر چہ از اں تجاوز نمود حکم فرع گرفت.

مزید فیہ: مراد از مزید فیہ آنست کہ زیادتی در آنہا برائے الحاق نباشد، و الا برائے ثلاثی مزید بست و ہشت باب باشد، ہفت باب ملحق بد حرج، و ہفت باب ملحق بتد حرج، و دو باب ملحق باحر نجم بر رائے جمہور، و چہار باب بر رائے مصنف رحمہ اللہ چنانچہ ذکرش می آید. **مشہور ست:** قید مشہور بنا بر آنست کہ نزدیک بعضے ثلاثی مزید را دوازده باب است زیادتی باب افعیال و افعیال چنانچہ صاحب "صراح" و غیرہ ذکر کردہ اند، و نزد بعضے دیگر چہارده باب زیادۃ افعیال و افعیال، چنانچہ در "زنجانی" است و ایں ہر چہار باب نزد مصنف رحمہ اللہ ملحق رباعی ست، اگر گوئی: کہ در آخر کتاب مصنف رحمہ اللہ ایں ہر چہار باب را در ثلاثی مزید شمار کردہ، گوئیم: کہ ایں اشارہ است بسوئے آنکہ بعضے ایں ابواب را از ثلاثی مزید فیہ ہم دانستہ اند، و حق آں ست کہ از ملحق رباعی ست، چنانچہ عدم ذکر آنہا در اینجا، و ذکر کردن آنہا در آخر کتاب بعد ذکر رباعی شاہد عدل ست بریں دعوی.

فَعَّلَ: در زیادت عین ایں باب اختلاف ست، نزد بعضے عین اول زائد ست از آنکہ ساکن ضعیف است بخلاف ثلاثی کہ متحرک قوی ست، و الضعیف اولی بالزیادۃ، و نزد بعضے عین ثانی از آنکہ تکرار باو حاصل شد، و ہمچنین در تفعیل، و در ہر جائے کہ در آں مقام یکے زائد باشد، و مدغم سوئے دو باب اخیر کہ ادغام در آنہا لازم نیست. (مولوی انور علی)

يُفَاعِلُ مُفَاعَلَةً چوں: ضَارَبَ يُضَارِبُ مُضَارَبَةً، و در ماضی ہر یکے ازیں سہ باب یک حرف زائد ست۔ باب اِفْتَعَلَ: اِفْتَعَلَ يَفْتَعِلُ اِفْتِعَالًا چوں: اِكْتَسَبَ يَكْتَسِبُ اِكْتِسَابًا۔ باب اِنْفَعَلَ: اِنْفَعَلَ يَنْفَعِلُ اِنْفِعَالًا چوں: اِنْصَرَفَ يَنْصَرِفُ اِنْصِرَافًا۔ باب تَفَعَّلَ: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعُّلاً چوں: تَصَرَّفَ يَتَصَرَّفُ تَصَرُّفًا۔

باب تَفَاعَلَ: تَفَاعَلَ يَتَفَاعَلُ تَفَاعُلًا چوں: تَضَارَبَ يَتَضَارَبُ تَضَارُبًا۔ باب اِفْعَلَالَ: اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعِلَالًا چوں: اِحْمَرَّ يَحْمَرُّ اِحْمِرَارًا، و در ماضی ہر یکے ازیں پنج باب دو حرف زائد ست۔ باب اِفْعِيلَالَ: اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعِيْلَالًا چوں: اِحْمَارَّ يَحْمَارُّ اِحْمِيرَارًا۔ باب اِسْتَفْعَلَ: اِسْتَفْعَلَ يَسْتَفْعِلُ اِسْتِفْعَالًا چوں: اِسْتَخْرَجَ يَسْتَخْرِجُ اِسْتِخْرَاجًا، و در ماضی ہر یکے ازیں دو باب سہ حرف زائد ست۔

فصل

ماضی فعل رباعی مجرد در ایک بنا ست چنانکہ مذکور شد، و مستقبل او نیز یکے ست، فَعَلَّ يَفْعِلُ

تَصَرُّفًا: دست در کاری کردن و برگردیدن۔ **تَفَاعَلَ:** لیکن سَمَائِلَ بفتح اول و ثانی و رابع بر وزن فَعَاعَلَ بمعنی سَأَلَ از ترکیب لغتین است، نہ بابے علیحدہ است بر وزن فَعَاعَلَ۔ **يَتَضَارَبُ:** باہم خصومت کردن و جنگ نمودن۔ **اِفْعَلَّ:** و بعضے گفتہ: کہ ازیں باب ست اِفْعَلَّ بزیادت ہمزہ وصل و زیادت فائے مدغم چوں: اِدْمَجَ اِدْمَاجًا یعنی داخل شد در شیء و اِفْعَلَّ بزیادت ہمزہ وصل و زیادت الف بعد لام چوں: اِحْأَوَى اِحْوََاءً و ظاہر آنست کہ اول از باب افتعال ست و دوم از باب افعلال، کہ اصل اِدْمَجَ اِدْمَجَ بود بر قاعدہ "ادکر" تائے افتعال را از جنس فاء کلمہ بدل نمودہ ادغام کردند اِدْمَجَ شد۔ (مولوی عبد العلی) **اِسْتَخْرَجًا:** بیرون آوردن، و بیرون کردن خواستن۔ **بنا ست:** یعنی اگرچہ با احتمال عقلے از ضرب چہار حالت فاء در چہار حالت عین، بعدہ حاصل را در چہار حالت لام اول شصت و چہار می شود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، و آل لفظ بفتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، و سکون عین برائے کراہت اربع حرکات و سکون ثالث مستلزم التقاتے ساکنین با اتصال ضمیر بارز، و حرف اخیر در ماضی بنی علی الفتح، و اختیار فحقات برائے خفت است۔ (شرح نور محمد لاہوری)

فَعْلَلَةً وَفَعْلَلًا چوں: دَحَرَجَ يُدَحَرِجُ دَحَرَجَةً وَدَحَرَجًا، و مزید فیہ وے راسہ باب ست.
 باب تَفَعَّلَ: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعَّلًا چوں: تَدَحَرَجَ يَتَدَحَرِجُ تَدَحَرَجًا، و در ماضی ایں باب
 یک حرف زائد ست. باب اِفْعَلَلَ: اِفْعَلَلَ يَفْعَلُلُ اِفْعَلَلًا چوں: اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ
 اِحْرَنْجَمًا. باب اِفْعَلَلَ: اِفْعَلَلَ يَفْعَلُلُ اِفْعَلَلًا چوں: اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشَعَرَارًا. و در ماضی
 ہر یک ازیں دو باب دو حرف زائد ست.

فصل

اسم بر دو گونه است: مصدر و غیر مصدر. مصدر: آنست کہ از وے چیزے اشتقاق کردہ شود،
 و در آخر معنی فارسی وے دال و نون یا تاء و نون باشد، چوں الضَرْبُ زدن، وَالْقَتْلُ کشتن فعل
 ماضی و مضارع و امر و نہی و جحد و نفی و اسم فاعل و اسم مفعول و اسم زمان و اسم مکان و اسم آلہ
 و اسم تفضیل از مصدر مشتق اند.

اِقْشَعَرَارًا: بر تراشیدن ای موے بر تن خاستن. **اشتقاق:** ازیں قید احترام ست از مثل لفظ: جِدُّ وَعُنُقُ کہ بمعنی گردن ست
 و از لفظ ضمیر متکلم کہ بمعنی خویشتن آید کہ ہر دواز حلیہ اشتقاق عاری ست.

معنی فارسی: اگر ایں قید زائد نمی کرد تعریف مانع نمی شد از دخول ماضی از آنکہ مضارع از و گرفته می شود، پس از اینجا معلوم شد کہ
 اکتفاء بر یکے از و جزو تعریف درست نیست، چنانچہ از بعضے صرفیین مسامحہ واقع شد، یاد ر بعضے نسخ ایں کتاب یافتہ می شود مگر
 بتکلف و اعتبار قید، فافہم. **اسم تفضیل:** اگر گوئی: کہ چرا ذکر نکرد از جملہ مشتقات سہ اسم دیگر را کہ صفت مشبہ و مصدر میمی
 و "فعال" بمعنی امر باشد؟ جواب: صفت مشبہ داخل ست در اسم فاعل و اسم مفعول و مصدر میمی در ظرف و "فعال" بمعنی امر در
 امر، پس حاجت ذکر آنہا علیحدہ نبود. **مشتق اند:** ای مصدر ثلاثی مجرد از آنکہ از مصدر غیر ثلاثی مجرد اسم آلہ و اسم تفضیل نمی آید،
 اگر گوئی: کہ مضارع از ماضی مشتق می شود چنانکہ دریں کتاب می آید، و ہمہ باقی از مضارع بیروں می شود، پس چگونہ راست آید
 قول او کہ ہمہ ایں دوازہ از مصدر مشتق اند؟ جواب: می گویم: کہ اشتقاق از مصدر اعم ست ازینکہ بلا واسطہ باشد ہجو اشتقاق
 ماضی ازال، یا بواسطہ چوں: اشتقاق باقی بواسطہ مضارع از مصدر.

فصل

فَعَلَ يَفْعُلُ از صحیح النَّصْرُ یاری کردن ماضی وے را چہارہ مثال بود شش غائب را بود، سہ ازاں مذکر را چوں: نَصَرَ نَصْرًا نَصَرُوا، و سہ ازاں مؤنث را چوں: نَصَرْتُ نَصْرًا نَصَرْنَ و شش مخاطب را بود، سہ ازاں مرد مذکر را چوں: نَصَرْتَ نَصْرًا نَصَرْتُمْ و سہ ازاں مؤنث را چوں: نَصَرْتِ نَصْرًا نَصَرْتُنَّ و دو ازاں حکایت نفس متکلم را بود چوں: نَصَرْتُ نَصْرًا، و مستقبل را نیز چہارہ مثال بود، چنانکہ در ماضی دانستہ شد چوں:

يَنْصُرُ	يَنْصُرَانِ	يَنْصُرُونَ	تَنْصُرُ	تَنْصُرَانِ	تَنْصُرُونَ	يَنْصُرُ	يَنْصُرَانِ	يَنْصُرُونَ	تَنْصُرُ	تَنْصُرَانِ	تَنْصُرُونَ
تَنْصُرُ	تَنْصُرَانِ	تَنْصُرُونَ	تَنْصُرُ	تَنْصُرَانِ	تَنْصُرُونَ	أَنْصُرُ	أَنْصُرَانِ	أَنْصُرُونَ	نَنْصُرُ	نَنْصُرَانِ	نَنْصُرُونَ

و دیگر ابواب پنجگانہ ہم بریں قیاس بود چوں: ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرَبُوا تا آخر، عَلِمَ عَلِمًا عَلِمُوا تا آخر، مَنَعَ مَنَعًا مَنَعُوا تا آخر، حَسِبَ حَسِبًا حَسِبُوا تا آخر، شَرَفَ شَرَفًا شَرَفُوا تا آخر، و مستقبل چوں: يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُونَ تا آخر، يَعْلَمُ يَعْلَمَانِ يَعْلَمُونَ تا آخر يَمْنَعُ يَمْنَعَانِ يَمْنَعُونَ تا آخر يَحْسِبُ يَحْسِبَانِ يَحْسِبُونَ تا آخر يَشْرَفُ يَشْرَفَانِ يَشْرَفُونَ تا آخر.

النصر: صرف صغیر:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْرًا فَهَوَ نَاصِرٌ وَنَصَرَ يُنْصِرُ نَصْرًا فَذَاكَ مَنْصُورٌ مَا نَصَرَ مَا نُصِرَ لَمْ يَنْصُرْ لَمْ يُنْصَرَ لَا يَنْصُرُ لَا يُنْصَرُ لَنْ يَنْصَرَ لَنْ يُنْصَرَ الْأَمْرُ مِنْهُ أَنْصُرْ لَتَنْصُرَ لَيَنْصُرَ لَيُنْصَرَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَنْصُرْ لَا تُنْصَرُ لَا يَنْصُرُ لَا يُنْصَرُ الظَرْفُ مِنْهُ مَنَصَّرٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مَنَصَّرٌ مَنَصَّرَةٌ مَنَصَّرٌ مِنَ التَّصْغِيرِ مِنْهُ مُنْصِرٌ مُنْصِرَةٌ وَمِنْ صِيَرٍ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَنَاصِرٌ وَمَنَاصِيرُ أَفْعَلُ التَّفْضِيلِ مِنْهُ أُنْصِرُ وَأُنْصِرُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ نُصْرَى وَنُصَيْرَى وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَنْصُرُونَ وَأَنْصَارٌ وَنُصَرٌّ وَنُصَرِّيَّاتٌ.

حکایت نفس متکلم: در ازدیاد لفظ "حکایت" و "نفس" اشعار است بر آنکہ بواسطہ ایں دو صیغہ متکلم بنفسہ بدون اشتراک غیر حکایت می کند، و خبر میدہد از چیزے کہ در ضمیر اوست بطریق خاص.

فصل

فعل مستقبل را از فعل ماضی گیرند بزیداتے یک حرف از حروف "آتین" در اول وے، وایں حروف را زوائد اربعه خوانند، وایں حروف مفتوح باشد، مگر در چهار باب کہ ماضی آں چهار حرفی بود، أَفْعَلْ یُفْعِلْ، وَفَعَّلَ یُفَعِّلْ، وَفَاعَلَ یُفَاعِلْ، وَفَعَّلَ وَیُفَعِّلْ کہ دریں چهار باب مضموم باشد ابداء، و فعل مستقبل بمعنی حال و استقبال آید چنانکہ گوئی: أَنْصُرُ یاری کنم و می کنم، و ہر گاہ در وے لام مفتوح در آید معنی حال را بود چوں: لَیَضْرِبُ یعنی می زند آن یک مرد ﴿إِنِّی لَیَحْزُنُنِی﴾، و اگر سین یا سوف در آید چوں: (یوسف: ۱۳)

فعل مستقبل: سابق در حاشیہ گذشتہ کہ اشتقاق بر دو نوع است بالذات و بالواسطہ، پس تناقض لازم نمی آید دریں قول، و در قول مصنف رحمہ اللہ کہ سابق گذشتہ کہ ماضی و مضارع از مصدر مشتق اند؛ زیرا کہ مراد از اشتقاق در اینجا عام است، ازینکہ بالذات باشد، خواہ بالواسطہ، و در اینجا بالذات مراد است، فلا تناقض؛ لعدم اتحاد الموضوع. **آتین:** صیغہ جمع مؤنث غائبہ است از ماضی معروف از ایتیان بمعنی آمدن. **در اول:** اگر کہے گوید: چرا مضارع را بزیدات خاص کردند؟ جواب: میدہم: کہ تا فرق باشد در میان او و در میان ماضی. اگر گفتہ شود: چرا عکس نکردند؟ جواب گویم: کہ ماضی مقدم است بر مضارع، و ہمچنین تجربہ بر تتراید مقدم است، پس اول بہ اول، و ثانی بہ ثانی دادند. **زوائد اربعہ:** زیرا آنکہ بر اصل بنا زائد می شود از جملہ حروف ہستند کہ زیادت در کلمہ نمی باشد مگر بواسطہ آنہا.

مفتوح باشد: توضیح ایں مقام اینکہ علامت مضارع معلوم مفتوح می باشد در ہمہ ابواب، ثلاثیا کان او غیرہ، مگر در ابوابیکہ ماضیش چہا حرفی است کہ در آنجا علامت مضارع مضموم آید و ما قبل آخر کہ عین کلمہ است مکور باشد در ہمہ ابواب غیر ثلاثی مجرد مگر ابوابیکہ اولش ہمزہ وصل برائے تعدد ابتداء بسکون چنانکہ: در اَطَّهَرَ وَاثَّقَلَ کہ ماخوذ اند از تَطَهَّرَ وَتَثَقَّلَ باتائے زائد چنانکہ: در تفاعل و تفعیل بودہ باشد مفتوح آید، فاحفظ هذه الضابطة لعلها تنفعك. **مضموم باشد:** اگر گوئی: کہ ضمہ بایں چہار باب چرا خاص شد؟ گویم: کہ ضمہ اثقل است و این چہار باب اقل، پس اثقل بہ اقل دادند برائے تعادل. (شرح زنجانی) **و فعل مستقبل:** یعنی مشترک است در ہر دو زمانہ علی ما هو الصحيح. **کنم و میکنم:** بدانکہ "کنم" مجرد از "می" برائے استقبال و "می" یعنی میکنم برائے حال، و در بعضی نسخہ "میکنم و خواہم کرد" یافتہ می شود بدون "کنم" و ایں ظاہر است. **و ہر گاہ:** ہمچنین "ما" برائے نفی چوں مَا یَضْرِبُ. **إِنِّی:** بدرستیکہ در غم می اندازد مرا.

سَيَنْصُرُ وَسَوْفَ يَنْصُرُ، استقبال را بود، یعنی قریب ست کہ یاری خواہد کرد۔
در اول

فصل

بدانکہ الف در نَصَرَ علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل ست، و وَاو در نَصَرُوا علامت جمع مذکر و ضمیر فاعل ست، و تَاءِ ساکن در نَصَرَتْ علامت تانیث فاعل ست، و ضمیر فاعل نیست، و الف در نَصَرَتَا علامت تشنیہ مؤنث و ضمیر فاعل ست، و تَاءِ علامت تانیث ست، و نون در نَصَرْنَ علامت جمع مؤنث غائب و ضمیر فاعل ست، و تَاءِ مفتوح در نَصَرَتْ ضمیر واحد مخاطب مذکر، و فاعل فعل ست، و تَاءِ مکسورہ در نَصَرَتْ ضمیر واحد مخاطبہ مؤنث، و فاعل فعل ست، ثُمَّ در نَصَرْتُمَا گاہ ضمیر تشنیہ مخاطب مذکر است، و گاہ ضمیر تشنیہ مخاطبہ مؤنث و فاعل فعل ست، و ثُمَّ در نَصَرْتُمْ ضمیر جمع مخاطب مذکر و فاعل فعل ست،

سَيَنْصُرُ: و ہمچنین بدخول نواصب و بعض جوازم و ہر دو نون تاکید خالصاً برائے استقبال باشد۔ **الف در نَصَرَ:** تخصیص الف برائے علامت تشنیہ بنا بر آنت تا دلالت کند بر ہما، و ہمچنین و او برائے علامت جمع مذکر تا دلالت کند بر "ہم" کہ حالا "ہم" مخفف آں شہرت دارد، اگر گوئی: "ہا" و میم نیز دلالت می کند بر "ہما" و "ہم" پس چرا الف و و او را خاصہً برائے ایں دلالت اختیار کردند؟ گویم: کہ اصل در زیادت حروف مدولین ست۔

و تَاءِ ساکن در نَصَرَتْ: وجہ اختیار تاء برائے علامت مؤنث شاید کہ ایں ست کہ مخرج تا وسط الفم ست و آں در مرتبہ ثانی ست از مخارج، و ہمچنین مؤنث نیز ثانی ست در تخلیق از انکہ حواء از پہلوئے چپ آدم علیہا السلام ثانی پیدا شدہ، اگر گوئی: کہ تخصیص تا برائے ایں زیادت چیست؟ سین و نون و غیرہ نیز از جملہ حروف زیادت از وسط الفم ست، گویم: کہ در تاء ترجمے دیگر یافتہ می شود آن مبدل شدن آن از حروف مدولین کہ در زیادت اصلی ست بچو: وَكَلَانَ وَاتَّسَرَ وَاتَّسَرَ۔

فاعل نیست: بدلیل آمدن فاعل ظاہر بعد او بے توسط عطف چون نَصَرَتْ امْرَأَةً با وجود امتناع تعدد فاعل۔
جمع مؤنث غائب: از انکہ دلالت می کند بر "ہن" کہ ضمیر جمع مؤنث غائب ست۔ **نَصَرَتْ:** بجهت دلالت او بر اَنْتَ مذکر۔
نَصَرَتْ: بسبب دلالت او بر اَنْتَ مؤنث۔ **ثُمَّ در نَصَرْتُمَا:** از انکہ دلالت می کند بر اَنْتَما کہ در تحت آں مضمیر ست۔
و ثُمَّ در نَصَرْتُمْ: زیرا کہ دلالت می کند بر اَنْتُمْ۔

وَتُنَّ در نَصَرْتُنَّ ضمیر جمع مخاطبہ مؤنث و فاعل فعل ست، و تائے مضموم در نَصَرْتُ ضمیر واحد متکلم ست خواه مذکر خواه مؤنث و فاعل فعل ست، و "نا" در نَصَرْنَا ضمیر متکلم با غیر ست خواه تشنیہ خواه جمع خواه مذکر خواه مؤنث و فاعل فعل ست، و فاعل نَصَرَ وَ نَصَرْتُ شاید کہ ظاہر باشد چون: نَصَرَ زَيْدٌ وَ نَصَرْتُ هِنْدٌ، و شاید کہ ضمیر مستتر باشد چون: زَيْدٌ نَصَرَ أَيَّ هُوَ وَ هِنْدٌ نَصَرْتُ أَيَّ هِيَ، و یاء در یَنْصُرُ حرف استقبال و علامت غیبت ست، و یاء در یَنْصُرَانِ نیز علامت غیبت و حرف استقبال ست، و الف علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل ست، و نون در وے عوض رفع ست کہ در واحد بود، یعنی یَنْصُرُ و یاء در یَنْصُرُونَ علامت غیبت ست، و حرف استقبال و و او ضمیر جمع مذکر ست و فاعل فعل، و نون در وے عوض رفع ست کہ در یَنْصُرُ بود، و ایں ضمہ کہ ہست برائے مناسبت و اوست، و تاء در تَنْصُرُ وَ تَنْصُرَانِ علامت غیبت و حرف استقبال ست، و الف علامت تشنیہ مؤنث و ضمیر فاعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد بود یعنی در تَنْصُرُ،

تن: چرا کہ دلالت می کند بر افتن. و تائے مضموم در نَصَرْتُ: اختیار تاء برائے آنست کہ در تحت او انا مستتر ست و ممکن نبود کہ از انا حرفی گیرند برائے زیادت: للزوم الالتباس، لہذا ناچار تاء را اختیار نمودند؛ لوجودھا فی أحوالھا.

و "نا" در نَصَرْنَا: نون "نا" ماخوذ از نحن ست کہ در تحت آن مضموم ست و الف را زیادہ کردند تا التباس نیاید بجمع مؤنث غائب. **ضمیر متکلم:** و مجازاً برائے واحد متکلم ذی عظمت نیز آید چنانکہ ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ (القدر: ۱)

و یاء در یَنْصُرُ: چون غائب متوسط ست در متکلم و مخاطب، لہذا برائے علامت آن حرفے آوردند کہ از وسط مخارج بودہ باشد، فافہم. **عوض رفع ست:** احترام ست از نون زیدان زیدون کہ عوض تنوین ست و علامت رفع الف و و اوست.

و تاء در تَنْصُرُ وَ تَنْصُرَانِ: اگر گوئی: کہ چرا تاء در غائب مفرد و تشنیہ مؤنث آوردند و از یاء کہ برائے غائب مناسبت تام داشت عدول نمودند؟ گویم: کہ اگر یاد اول ایں دو صیغہ نیز مے آوردند التباس می شد بمفرد و تشنیہ مذکر، اگر گوئی: کہ حالا التباس نیز موجود ست بصیغائے مخاطب گویم کہ التباس در غائب انفخ ست از التباس در مخاطب از آنکہ غائب در اکثر حال غیر موجود و غیر مرئی می باشد، و مخاطب غالباً موجود و مرئی، پس وقوع التباس در مریات چندان ضرر ندارد چنانکہ در غیر مریات.

ویاء در یَنْصُرْنَ علامت غیبت، و حرف استقبال ست و نون ضمیر جمع مَوْنُثْ غائب و فاعل فعل ست، و تاء در تَنْصُرُ مخاطب علامت خطاب و حرف استقبال ست، و در وے اَنْتَ مستتر ست دائماً کہ فاعل فعل ست، و تاء در تَنْصُرَانِ علامت خطاب، و الف در وے علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل فعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در تَنْصُرُ بود، تاء در تَنْصُرُوْنَ علامت خطاب ست و حرف استقبال و و او ضمیر جمع مذکر و نون در وے عوض رفع ست کہ در واحد بود، و ایں ضمہ کہ ہست برائے مناسبت داد ست چنانکہ گفتہ شد در یَنْصُرُوْنَ و تاء در تَنْصُرِیْنَ علامت خطاب ست، ویاء ضمیر واحد مخاطبہ مَوْنُثْ و فاعل فعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در تَنْصُرَانِ مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و الف علامت تشنیہ مَوْنُثْ و ضمیر فاعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در تَنْصُرْنَ مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و نون ضمیر جمع مَوْنُثْ و فاعل فعل ست، و ہمزہ در اَنْصُرُ علامت نفس متکلم ست، و اُنَا در وے مستتر است دائماً کہ فاعل فعل ست، و نون در نَنْصُرُ علامت متکلم مع الغیر خواہ

تاء در تَنْصُرُ: وجہ اختیار تاء برائے مخاطب آنست کہ تاء در اکثر از و او بدل می شود چنانکہ در: تکلان و و کلان، و او از منتہائے مخارج بر می آید و بمخاطب نیز کلام منتہی می شود، پس سزاوار آنست کہ برائے علامت از حرفے مقرر کردہ شود کہ از منتہائے مخارج باشد، و چون در صورت عطف اجتماع سہ و او در مثل و و جل لازم آید، لہذا و او را بتاء بدل کردند، و دیگر آنکہ تاء بر اضمار اَنْتَ دلالت می کند. و **ہمزہ در اَنْصُرُ:** اختیار الف برائے متکلم از آنست کہ اواز مبداء مخارج پیدا می شود، و متکلم نیز کہے است کہ ابتدائے کلام باو تعلق دارد، پس مناسب شد کہ علامت متکلم ہمیں الف مقرر کردہ شود، بعد از اں حرکتش دادہ بہمزہ بدل کردند، تا تعذر ابتداء بکون لازم نیاید، و احتمال دارد کہ از جہت استتار اُنَا در وے الف علامت آن کردہ باشند چنانکہ بعضے بآں رفتہ.

نون در تَنْصُرُ: وجہ تعیین نون برائے علامت متکلم مع الغیر یا آنست کہ در ماضی نیز برائے علامت متکلم مع الغیر مقرر کردہ بودند، و یا آنست کہ ہر گاہ حرفے از حروف مد ولین باقی نماند مضطر شدند بسوئے حرف دیگر سوائے نون دیگر را قابل زیادت نیافتند کہ مشابہت تمام بحرف مد ولین دارد؛ لکونھا غنة في الخيشوم كما ألها مدة في الحلق، و بعضے گفتہ: کہ بجہت مناسبت "نحن" نون را علامت قرار دادند.

مذکر خواہ مؤنث خواہ تشنیہ خواہ جمع، وَنَحْنُ دروے مستتر است دائما و فاعل فعل است۔ اما فاعل يَنْصُرُ وَتَنْصُرُ شاید کہ ظاہر باشد چوں: يَنْصُرُ زَيْدٌ وَتَنْصُرُ هِنْدٌ، و شاید کہ مستتر باشد چوں: زَيْدٌ يَنْصُرُ أَيُّ هُوَ وَهِنْدٌ تَنْصُرُ أَيُّ هِيَ۔

فصل

بدانکہ چوں در فعل مستقبل حروف ناصبہ یعنی اَنْ و لَنْ و اِذَنْ و كَيْ در آید منصوب گردد، چنانچہ اَنْ اَطْلُبْ و لَنْ اَطْلُبْ اِذَنْ اَطْلُبْ و كَيْ اَطْلُبْ، و نونہائیکہ عوض رفع ست ساقط شوند بنصبے چوں: لَنْ يَطْلُبَا لَنْ تَطْلُبَا لَنْ تَطْلُبُوا لَنْ تَطْلُبِي و نون در يَطْلُبْنَ وَتَطْلُبْنَ بر حال خود باشد، کہ ضمیر فاعل ست۔

و اگر حروف جازمہ در فعل مستقبل در آید، حرکت آخر در پنج لفظ بیفتند، در يَطْلُبْ واحد مذکر غائب، وَتَطْلُبْ واحد مذکر مخاطب و مؤنث غائب، و اَطْلُبْ وَنَطْلُبْ حکایت نفس متکلم، و نونہائیکہ عوض رفع بوده اند ساقط شوند بجزمے۔

خواہ تشنیہ: و گاہے برائے واحد بجهت تعظیم آید چوں: قوله تعالى: ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ﴾ (یوسف: ۳)۔
یعنی اَنْ اِلٰح: شعر:

اَنْ و لَنْ پس كَيْ اِذَنْ ایں چهار حرف معتبر نصب مستقبل کنند ایں جملہ دائم اقتضاء

لَمَّا: شعر:

اِنْ و لم لما و لام امر ولای نہی نیز پنج حرف ایں جازم فعل اند ہر یک بے دعا و باید دانست کہ لَمَّا نیز در مضارع عمل "لَمْ" کند و بمعنی ماضی گرداند ہچو لَمْ لیکن نفی لما مستغرق است یعنی از وقت انقضاء تا وقت تکلم ثابت، و غیر منقطع ست بخلاف نفی "لم" کہ محتمل استغراق و عدم آں ہر دو است پس گفته نشود: وَلَمَّا يَضْرِبُ زَيْدًا اَمْسٍ لَكِنَّهُ ضَرَبَ الْيَوْمَ، و نیز "لما" برائے نفی امرے آید کہ امید وقوع آں باشد چنانکہ گوئی: لَمَّا يَرْكَبُ الْاَمِيرُ لِمَنْ تَتَوَقَّعُ رُكُوبُهُ۔ (مولوی عبدالعلی)

ممکن نیست، پس اگر ما بعد آل ساکن ضمه باشد همزه را مضموم گردانند، و حرکت آخر و نون عوض رفع را بوقف بیکنند چوں:

أَنْصُرُ	أَنْصُرَا	أَنْصُرُوا	أَنْصُرِي	أَنْصُرَا	أَنْصُرْنَ
----------	-----------	------------	-----------	-----------	------------

و اگر ما بعد ساکن فتح باشد یا کسره همزه را مکسور گردانند و آخر را موقوف چوں:

أَعْلَمُ	أَعْلَمَا	أَعْلَمُوا	أَعْلَمِي	أَعْلَمَا	أَعْلَمْنَ
وَاضْرِبْ	وَاضْرِبَا	وَاضْرِبُوا	وَاضْرِبِي	وَاضْرِبَا	وَاضْرِبْنَ

و چوں همزه وصل متصل شود بماقبل خود ساقط گردد در عبارت و تلفظ، و در کتابت باقی ماند چوں فَاطِلْبٌ ثُمَّ أَطْلُبْ.

فصل

مجموع افعال بر دو نوع است: لازم و متعدی، لازم آنست که از فاعل تجاوز نکند و بمفعول به نرسد چوں: ذَهَبَ زَيْدٌ وَقَعَدَ عَمْرُو،

ممکن نیست: گفته شود: چه وجه دارد در زیادت همزه برائے ابتداء؟ جواب: همزه اقوی است؛ لکونه من اعلیٰ المخارج، اگر پرسند؛ چرا همزه را خاص کردند از میان حروف حلق؟ جواب: همزه مشابیهت بحرف علت دارد. اگر پرسند چرا فاء را حرکت ندادند؟ جواب: اگر فتح میدادند التباس می آمد بماضی و بکسره هم بلغت بعضی و بضمه در بعض مواضع خروج از ضمه بکسره، و بعض دیگر را حمل نمودند. **مضموم گردانند:** چه اگر کسره دهند لازم آید خروج کسره بسوئے ضمه در نحو: أَنْصُرُ ازانکه حرف ساکن واسطه ضعیف می باشد پس گویا کالعدم است، و بعضی گفته اند: که ضمه و کسره بنا بر اتباع عین است، و چوں اتباع در فتح از جهت التباس بمتکلم ممکن نبود لاجرم در آنجا نیز کسره دادند ازانکه اصل است در تحریک ساکن.

ما بعد ساکن: ازانکه اصل در حروف سکون است و تحریک ساکن بکسره می شود. **بمفعول به نرسد:** قید مفعول به برائے آنست که لازم و متعدی در اقتضائے مفاعیل اربعه باقیه برابرند، و مابه الفرق همیں است.

ومتعدی آنست کہ از فاعل در گذرد و بمفعول بہ برسد چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، و فعل لازم را بہمزہ افعال یا بتضعیف عین تفعیل یا بحرف جر متعدی سازند چوں: أَذْهَبْتُ زَيْدًا وَفَرَّحْتُهُ وَذَهَبْتُ بِزَيْدٍ وَانْطَلَقْتُ بِهِ.

فصل

چوں فعل را از برائے مفعول بنا کنند در ماضی ثلاثی مجرد فاعل را بضم کنند، و عین فعل را بکسر چوں: نَصَرَ نَصْرًا نَصْرُوا تا آخر، و ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرَبُوا تا آخر، و عَلِمَ عَلِمًا عَلِمُوا تا آخر، و مُنِعَ مُنْعًا مُنِعُوا تا آخر، و حُسِبَ حُسْبًا حُسِبُوا تا آخر، و شُرِفَ شَرَفًا شُرِفُوا تا آخر،

ومتعدی آنست: بدانکہ طریق تعدیہ ہفت ست سے ازاں در کتاب مذکور ست اما چہار باقی پس یکے ازاں الف مفاعلت است چوں: جَلَسَ زَيْدٌ وَجَالَسْتُ زَيْدًا، دوم بنائے فعل بر فَعَلَ یَفْعَلُ برائے غلبہ چوں: کَارَمَنِي فَكَرَّمْتُهُ أَيَّ غَلَبْتُهُ فِي الْكَرَمِ. سوم: بنائے فعل از استفعال برائے طلب یا نسبت بسوئے شے چوں: اسْتَخَرْتُ الْمَالَ أَيَّ طَلَبْتُ خُرُوجَهُ، وَاسْتَحْسَنْتُ زَيْدًا أَيَّ نَسَبْتُهُ إِلَى الْحُسْنِ، چہارم تضمین چوں: لَا أَتَوَكَّ جُهْدًا أَيَّ لَا أَمْنَعُكَ جُهْدًا.

فائے فعل را: وجہ ایں تغیر در مجہول بنا بر آنست کہ ہر گاہ تغیر در معنی واقع شد، و اصل آنست کہ لفظ را نیز متغیر نمایند وقت تغیر معنی، لہذا از فَعَلَ فُعِلَ آوردند نہ بسوئے سائر اوزان دیگر کہ سکون عین و فتح و ضمہ آں باشد؛ زیرا کہ ایں ہمہ در اوزان اسم یافتہ می شود بخلاف فُعِلَ کہ در اسم نادر الوقوع ست، و واجب آنست کہ در صورت تغیر بوزن ملابس نشود کہ در ضدش یعنی اسم یافتہ شود و اگر فُعِلَ بالعکس کردند لازم می آمد خروج از کسرہ بسوئے ضمہ کہ بسیار اقل ست از خروج ضمہ بسوئے کسرہ، و فائدہ حذف نمودن فاعل و قیام مفعول بہ بجائے آں باغراضے ست شتی یکے ازاں تعظیم فاعل ست نحو: ضَرَبَ اللَّصُّ إِذَا ضَرَبَهُ الْكَبِيرُ. دوم تحقیر آں نحو: طَعِنَ الْأَمِيرُ إِذَا طَعَنَهُ الْحَقِيرُ، و امثال ایں کہ ذکرش بطول می انجامد.

وَعِلَمَ: بدانکہ مصنف رحمہ اللہ در بیجا تسہیل للمبتدئین بسط را بکار بستہ و احقر قاعدہ مختصر ماضی مجہول بیان می کند حفظش باید کرد پس بدانکہ ماضی اگر زائد از سه حرف ست اولش اگر تائے زائدہ است آن تاء و ما بعدش را مضموم کنندہ ماقبل آخر را مکسور چوں: تُعْهَدُ وَتُدْخَرُ یا ہمزہ وصل پس ضمہ دہند ہمزہ و حرف ثالث را چوں: أُفْتَعِلَ وَاسْتُفْعِلَ، و اگر بیچ یکے ازینہا در اولش نباشد پس اولش را ضمہ دہند، و ماقبل آخرش را کسرہ چوں أُكْرِمَ وَدُخِرَ إلخ.

و در باب افعال همزه را مضموم و عین فعل را مکسور کنند چوں: اُكْرِمَ اُكْرِمًا اُكْرِمُوا تا آخر،
 و همچنین در باب مفاعلة لیکن چوں فاء مضموم شود الف منقلب گردد بواو چوں: ضُورِبَ ضُورِبًا
 ضُورِبُوا تا آخر، و در باب تفاعل تاء و فاء مضموم کنند و عین مکسور چوں: تُعْهَدُ تُعْهَدًا
 تُعْهَدُوا تا آخر، و الف تفاعل نیز منقلب گردد بواو چوں: تُعْوِدُ تُعْوِدًا تُعْوِدُوا تا آخر، و در
 باب افتعال همزه و تاء مضموم شوند، و عین مکسور چوں: اُكْتَسِبَ اُكْتَسِبًا اُكْتَسِبُوا تا آخر، و در
 باب انفعال همزه و فاء مضموم شوند و عین مکسور چوں: اُنْصِرِفَ اُنْصِرِفًا اُنْصِرِفُوا تا آخر، و در
 باب افعلال همزه و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چوں: اُحْمَرَّ اُحْمَرًّا اُحْمَرُّوا تا آخر، و در
 باب استفعال همزه و تاء را مضموم کنند و عین را مکسور چوں: اُسْتُخْرِجَ اُسْتُخْرِجًا اُسْتُخْرِجُوا تا
 آخر، و در باب افعلیل همزه و عین مضموم شوند و الف منقلب گردد بواو و لام اول مکسور چوں:
 اُحْمُورٌ اُحْمُورًا اُحْمُورُوا تا آخر، و در باب فعللة فاء مضموم شود و لام اول مکسور چوں: دُخِرَجَ
 دُخِرَجًا دُخِرَجُوا تا آخر، و در باب تفعّل تاء و فاء مضموم شوند و لام اول مکسور چوں: تُدْخِرَجُ
 تُدْخِرَجًا تُدْخِرَجُوا تا آخر، و در باب افعللال همزه و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چوں:
 اُحْرُنِجِمَ اُحْرُنِجِمًا اُحْرُنِجِمُوا تا آخر، و در باب افعللال همزه و عین مضموم شوند و لام اول
 مکسور چوں: اُقْشِعِرَّ اُقْشِعِرًّا اُقْشِعِرُّوا تا آخر.

فصل

چوں فعل مستقبل را از برائے مفعول بنا کنند حرف استقبال را بضم کنند اگر مضموم نباشد.....

ہمزہ: زیرا کہ ضمہ فاء ممکن نیست ورنہ ہمزه بیکار شود، وضمہ ہمزه فقط کہ در معرض زوال است کافی نیست لہذا تاء را نیز مضموم کردند. و تاء مضموم: زیرا کہ در صورت ضمہ تاء فقط لازم آمدے تغیر عارض باوجود اصلی، وآں در معرض زوال است.

اما او در جمع مذکر بیفتند؛ زیرا که ضمه دلالت می کند بر واو، و یاء در مخاطبه مؤنث بیفتند؛ زیرا که کسره دلالت می کند بر یاء، و در جمع مؤنث الف فاصله در آوردند، تا فاصله باشد میان نون تاکید و میان نون جمع مؤنث، که ضمیر ست، و هر جا که نون تاکید ثقیله در آید نون تاکید خفیفه نیز در آید، الا در تشنیه مذکر و مؤنث، و در جمع مؤنث چوں: اَطْلُبْنِ اَطْلُبْنِ اَطْلُبْنِ لَا تَطْلُبْنِ لَا تَطْلُبْنِ لَا تَطْلُبْنِ.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مجرد بر وزن فاعِلْ آید غالباً چوں: طَالِبُ طَالِبَانِ طَالِبُونَ طَلَبَةٌ طَلَابٌ طُلُبٌ، طَلَبَةٌ طَالِبَتَانِ طَالِبَاتٌ وَطَوَالِبٌ. و گاه باشد که بر وزن فَعِيلٌ آید چوں: شَرُفٌ يَشْرُفُ شَرَفًا وَشَرَافَةً فَهُوَ شَرِيفٌ. و بر وزن فَعَلٌ نیز آید چوں: حَسَنٌ يَحْسُنُ حُسْنًا فَهُوَ حَسَنٌ، و بر وزن فَعَالٌ وَفَعِلٌ وَفَعُولٌ وَفَعَالٌ هم آید چوں: جَبَانٌ وَحَشِينٌ وَصَعْبٌ وَذَلُولٌ وَشُجَاعٌ و بر وزن

بزدل درشت تند رام شد دلیر

اما او در جمع مذکر بیفتند: اما در افتادن واو و یاء شرط آنست که مده باشد پس از جهت التقائے ساکنین صورۃ در ال مده و نون تاکید بیفتند، و اگر نه و او را حرکت ضمه دهند چوں: اِخْشَوْنِ، و یاء را حرکت کسره چوں اِخْشَيْنِ، و همچنین نونهائے اعرابی را حذف کنند از آنکه ما قبل این نون مبنی می باشد، و در بنا و اعراب تضاد است، لہذا علامتش را از لفظ حذف کنند، اگر گوئی: و او یاء را چرا از جهت التقائے ساکنین حذف کردند؟ حال آنکه اجتماع ساکنین علی حدہ کہ عبارت از بودن ساکن اول مده و ثانی مد غم ست در کلام عرب بسیار واقع است، گوئیم: آری، لیکن چوں ضمه و کسره بر محذوف دلالت می کرد حاجت ذکر و او یاء نماند، و در تشنیه بر فتح اکتفاء نکرده الف را محذوف نساختند؛ لالتباس بینہ و بین الواحد. فائدہ: در فرق اسم فاعل و صفت مشبہ و مبالغہ، پس بدانکہ این ہر سہ در معنی فاعل مشترک نہ، اما اسم فاعل برائے حدوث آید، و صفت مشبہ و مبالغہ برائے دوام، اگر گوئی: کہ این فرق کار آمدنی نیست؛ زیرا کہ اسم فاعل از غیر ثلاثی نیز برائے ثبوت و دوام آید، گوئیم: کہ شرط کرده اند در صفت مشبہ کہ صیغہ او مخالف باشد با اسم فاعل تا آنکہ طَالِقٌ وَحَائِضٌ را صفت مشبہ نگویند، اگر چه بمعنی ثبوت آمده، می گویند: کہ استعمال آنها برائے ثبوت بطریق مجاز ست، و از غیر ثلاثی اسمیکہ بمعنی ثبوت مخالف بصیغہ فاعل باشد نیافتہ اند تا صفت مشبہ گفته شود، اما فرق در صفت مشبہ و مبالغہ این ست کہ اگر از فعل لازم آید آن را صفت مشبہ گویند، و اگر از متعدی باشد مبالغہ نامند، اگر گوئی: کہ مصنف رحمہ اللہ رَحِمَنٌ کہ از رَحِمَ متعدی ست در اوزان صفت شمار کرده، گوئیم: کہ فعل لازم اعم ست از آنکہ در اصل وضع باشند یا او را لازم کرده باشد، و درین جا ہم گودر اصل متعدی بود، لیکن چون اشتقاق این صفت از ان کردند مضموم العین نموده لازم گردانیدند، کذا فی "الفاقی" و غیرہ.

فَعْلَانٌ نِيز آيد چوں رَحْمَنٌ، و هر چه برين وزن نها آمده است آنرا مشبه خوانند.

فصل

بدانکه صيغه فَعَالٌ مبالغه را بود در فاعل چوں: رَجُلٌ ضَرَابٌ وَامْرَأَةٌ ضَرَابٌ مذکر و مؤنث در
وے یکساں ست، و فَعُولٌ نيز مبالغه را بود چوں: رَجُلٌ طَلُوبٌ وَامْرَأَةٌ طَلُوبٌ، و گاه باشد که تاء
زياده کنند برائے زيادت مبالغه چوں: رَجُلٌ عَلَامَةٌ وَامْرَأَةٌ عَلَامَةٌ وَرَجُلٌ فَرُوقَةٌ وَامْرَأَةٌ فَرُوقَةٌ،
و مِفْعَالٌ و مِفْعِيلٌ و فَعِيلٌ نيز مبالغه را بودند مذکر و مؤنث در ويکساں ست چوں: رَجُلٌ مِفْضَالٌ
وَامْرَأَةٌ مِفْضَالٌ وَرَجُلٌ مَنَظِيقٌ وَامْرَأَةٌ مَنَظِيقٌ وَرَجُلٌ شَرِيرٌ وَامْرَأَةٌ شَرِيرٌ، و فَعَالٌ نيز مبالغه را
بود چوں: رَجُلٌ طَوَالٌ وَامْرَأَةٌ طَوَالٌ.
مرد بسيار خواهنده
مرد بسيار تر داند
مرد بسيار فرق کننده
مرد بسيار گوی

فصل

اسم مفعول از ثلاثی مجرد بر وزن مَفْعُولٌ آيد چوں: مَضْرُوبٌ مَضْرُوبَانِ مَضْرُوبُونَ تا آخر.

مبالغه: ابیات:

مُبَالِغٌ كَالْحَذِيرِ رَحْمَنٌ بِالْمِفْضَالِ مَنَظِيقٌ رَحِيمٌ مَجْزَمٌ ضُحْكُهُ صَبُورٌ ثُمَّ صَدِيقٌ
عُجَابٌ وَالْكُبَارُ أَيْضًا وَكُبَارٌ وَعَلَامٌ وَقُدُوسٌ وَقَيُّومٌ وَكَافِيَةٌ وَفَارُوقٌ
وَتَاءٌ زِيدَ فِيهِ لَيْسَ لِلتَّائِيثِ خُذْ هَذَا وَلَمْ يُفَرِّقْ بِنَاءٌ فِيهِ تَذَكِيرٌ وَتَأْنِيثٌ

پس اين اوزان مبالغه را از آنجا که بیش تر از اسم هر چيزي که باشد وزني بنا کنند بر شخصي که ملائیس آن چيز است از ملحقات اسم فاعل
دانند، چوں کاسي بر وزن قَاضٍ أَيْ ذُو كِسْوَةٍ وَمَاءٌ دَافِقٌ ذُو دَفْقٍ و خلیل گفته: که از آنست طَالِقٌ وَحَائِضٌ أَيْ ذات طلاق
و حیض. (مولوي عبد العلي آسي) **ضَرَابٌ**: بفتح اول و تشديد راء بر درم سکه زننده.

اسم مفعول: اگر گوئی: قید غالباً درین جا چرا ترک کرد، و حال آنکه ذکرش ضرور بود؛ زیرا که گاهے بر وزن فعیل و فاعل چوں:
قتیل و دُودٌ نيز آيد؟ جواب: عدم ذکر این قید از دو وجه است: یکی اعتماد بر ذکر این قید در ماسبق در بحث اسم فاعل. دوم:
قلت مجيء این اوزان در اسم مفعول بخلاف اسم فاعل که به نسبت اسم مفعول بر وزن غیر فاعل هم کثیر الوقوع است.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مزید و از رباعی مجرد و مزید فیه چون فعل مستقبل معلوم آن باب باشد، چنانکه میم مضموم بجائے حرف استقبال نهاده شود، و ما قبل آخر مکسور گردد اگر مکسور نباشد چون: مُکْرَمٌ وَمُدْحَرْجٌ وَمُتَدَحَرْجٌ، و اسم مفعول چون فعل مستقبل مجهول آن باب باشد، چنانکه میم مضموم بجائے حرف استقبال نهاده شود و ما قبل آخر مفتوح شود چون: مُکْرَمٌ وَمُدْحَرْجٌ وَمُتَدَحَرْجٌ و مجموع این دانسته شود، إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى.

فصل

معتل فاء از باب فَعَلَ يَفْعَلُ نیامده است، و مثال واوی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ می آید. اَلْوَعْدُ وَعْدُهُ کردن، ماضی معلوم: وَعَدَ وَعَدَا وَعَدُوا تا آخر، چنانکه در صحیح دانسته شد ازین جهت اورا مثال گویند یعنی مانند صحیح ست در حق احتمال حرکات و سکنات، و صرف مستقبل معلوم: يَعِدُ يَعِدَانِ يَعِدُونَ تا آخر، اصل يَعِدُ يُوْعَدُ بود و او واقع شد میان یائے مفتوح و کسره لازم، و اورا حذف.....

فعل مستقبل: و گاهی بر غیر این وزن نیز آید چنانچه یافِعٌ از إيفاع بمعنی گوایدن، و مُسَهَّبٌ بفتح هاء اسم فاعل اُسْهَبَ بمعنی اَسْرَعَ وَسَبَقَ و از أَحَسَّ حَسَّاسٌ و از أَلَمَ أَلِيمٌ.
و ما قبل آخر مفتوح شود: و در بعض نسخ بعد این "اگر مفتوح نباشد" نیز یافته می شود خدا یا بر قید اتفاقی حمل کرده شود، الا یَبِج مضارع مجهول نیست که ما قبل آخرش مفتوح نباشد.
وَعَدَ: صرف صغیر:

وَعَدَ يَعِدُ وَعَدَا وَمِيعَادًا فَهُوَ وَاِعْدٌ وَوَعَدَ يُوْعَدُ وَعَدَا وَعِدَّةٌ وَمِيعَادًا فَذَاكَ مَوْعُودٌ مَا وَعَدَ مَا وَعَدَ لَمْ يَعِدْ لَمْ يُوْعَدْ لَا يَعِدْ لَا يُوْعَدُ مَا يَعِدُ مَا يُوْعَدُ لَنْ يَعِدَ لَنْ يُوْعَدَ الْأَمْرُ مِنْهُ عِدٌّ لَتُوْعَدَ لَيُعِدَّ لَيُوْعَدَ النَّهْيُ عَنْهُ لَا تَعِدْ لَا تُوعَدُ لَا يَعِدُ لَا يُوْعَدُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَوْعِدٌ وَمَوَاعِدُ وَمَوْعِدٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِيعَدٌ وَمَوَاعِدُ وَمَوْعِدٌ وَمِيعَدَةٌ وَمَوَاعِدُ وَمَوْعِدٌ وَمِيعَادٌ وَمَوَاعِيدُ وَمَوْعِيدٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَوْعَدُ أَوْاعِدُ الْمُؤْنُثُ مِنْهُ وَعُدَى وَوَعْدَى.

کردند برائے ثقالت یَعْدُ شد، و باتاء و همزہ و نون نیز انداختند برائے موافقتِ باب .
امر حاضر معلوم :

عِدْ	عِدَا	عِدُوا	عِدِي	عِدَا	عِدَنَّ
------	-------	--------	-------	-------	---------

بانون ثقیله :

عِدَنَّ	عِدَانَّ	عِدُنَّ	عِدِنَّ	عِدَانَّ	عِدَنَانَّ
---------	----------	---------	---------	----------	------------

بانون خفیفه :

عِدَنَّ	عِدُنَّ	عِدِنَّ
---------	---------	---------

امر غائب معلوم :

لِیَعِدَّ	لِیَعِدَا	لِیَعِدُوا
-----------	-----------	------------

تا آخر بانون ثقیله و خفیفه نیز براس وجه که دانسته شد، و حال بآلم و لَمَّا و اِنْ شرطیه چنان ست که در صحیح دانسته شد، و با لَنْ ناصبه : لَنْ یَعِدَ لَنْ یَعِدَا لَنْ یَعِدُوا تا آخر، ماضی مجهول : وُعِدَ وُعِدَا وُعِدُوا تا آخر بر قیاس مجهول صحیح، مستقبل مجهول : یُوْعَدُ یُوْعِدَانِ یُوْعِدُونَ تا آخر و او باز پس آمد؛ زیرا که کسرہ بیفتاد، اسم فاعل : وَاِعِدْ وَاِعِدَانِ وَاِعِدُونَ تا آخر، اسم مفعول : مَوْعُودٌ مَوْعُودَانِ مَوْعُودُونَ تا آخر.

مثال یائی از باب فَعَلَ یَفْعِلُ المیسر : قمار باختن، ماضی معلوم : یَسَرَ یَسِرَا یَسِرُونَ تا آخر،

موافقت باب : اگر گفته شود: اصل در حمل آنست که حمل کرده شود قلیل بر کثیر پس چرا ارتکاب غیر اصل نمودند؟ گوئیم: که مقصود تخفیف در کلام ست، و او حاصل نمی شود مگر بهمین طریق، اگر گوئی: چرا در یُوْعَدُ مجهول و او برائے تبعیت یَعِدْ حذف نکردند؟ جواب: مجهول مغایر معروف ست، بخلاف اخوات وے موافقت در معروفیت. **عِدَّ:** در اصل اِوْعَدْ بود و او را بجہت موافقت مضارع حذف کردند بعدہ ہمزه کہ بجہت تعذر ابتداء بسکون آورده بودند چوں ابتداء بسکون نماند ہمزه را نیز حذف کردند عِدَّ شد.

مستقبل معلوم: یَسِرُ یَسِرَانِ یَسِرُونَ تا آخر، امر حاضر معلوم: اِیسِرْ اِیسِرَا اِیسِرُوا تا آخر، بانون ثقیلہ: اِیسِرَنَّ اِیسِرَانَّ اِیسِرُنَّ تا آخر، بانون خفیفہ اِیسِرَنَّ اِیسِرُنَّ اِیسِرِنَّ، امر غائب معلوم: لَیْسِرْ لَیْسِرَا لَیْسِرُوا، اسم فاعل واسم مفعول بر قیاس صحیح، ماضی مجہول: یُسِرْ یُسِرْ، مستقبل مجہول: یُسِرْ یُسِرْ. مثال واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوَجَلُ: ترسیدن وَجَلَ یَوْجَلُ وَجَلًا فهو وَاجِلٌ فذاك مَوْجُولُ الأمر منه اِیَجَلْ. مثال واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوضع: نہادن وَضَعَ یَضَعُ وَضَعًا فهو وَاضِعٌ فذاك مَوْضُوعُ الأمر منه ضَعُ. واز باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوَرَمُ: آما سیدن وَرِمَ یَرِمُ وَرَمًا فهو وَارِمٌ الأمر منه رِمَ مثل عَدَ. واز باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوَسم:

یَسِرُ: بدویاء علی المذہب الصحیح، وبعضے یائے ثانی را حذف کنند حملاً علی الواوی، اما قلیل ست، وبعضے واورا بالف بدل کنند ویاَعَدُ ویاَسِرُ خوانند وآن نیز قلیل ست. **اِیَجَلْ:** در اصل اَوْجَلَ بود و او ساکن ما قبلش مکور آن واورا بیاء بدل کردند. **یَضَعُ:** در اصل یَوْضَعُ بود و او واقع شد در میان یائے مفتوح و کسرہ تقدیری واین ثقیل بود آن واورا انداختند، بعدہ کسرہ ضاد را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف حلق یَضَعُ شد، اگر گوئی: چرا در یَعَدُ واخوات اور رعایت حرف حلق نہ نمودند؟ جواب: فتح برائے حرف حلق سماعی ست. **ضَعُ:** در اصل اَوْضَعُ بود و او را از جهت موافقت مضارع اُفَعَدُ، و ہمزہ کہ بجهت تعذر ابتداء بسکون آورده بودند چون ابتداء بسکون نمائد، ہمزہ را نیز اُفَعَدُ.

الوسم: باید دانست کہ اَلْوَسْمُ بمعنی نشان کردن و داغ نہادن از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ آمدہ، کذا فی "القاموس" و "الصراح" و "المنتخب". بریں تقدیر مضارعش یَسِمُ مثل یَعَدُ بخذف و او خواهد آمد نہ یَوْسُمُ، و دخولش دریں باب کَرَمَ بھیج وجہ صحیح نمی تواند شد زیرا کہ خاصیت ایں باب صفت خلقی و امر طبعی ست یعنی فعل از نفس طبیعت صادر می شود و موصوفش براں مجہول و مخلوق بود چون سوائے طبع چیزی دیگر را در آں دخل نیست لامحاله لازم و غیر منقٹ باشد، کذا صرح ابن الحاجب، و حال آں کہ وسم متعدی ست و نیز از لازم صیغہائے مجہول و مفعول چنانکہ دریں باب مذکور شد نمی آید، شاید کہ مغالطہ از تحریف قلم نا سخین روادہ شد نہ از مصنف علام - قدس سرہ الشریف -؛ لآنہ سید ارباب النحو و التصریف، و رابہل علم و فن، چنانکہ علو پایہ معلوما تش اوج گرائے تحقیقات مباحث علمیہ است مثل آفتاب روشن، و اگر رجوع منخ قلمیہ قدیمہ کردہ آید غالب کہ عبارت از ایں باب ایں چنینی باشد، اَلْوَسَامَةُ خود روشن شدن و سَمَ یَوْسُمُ و سَامَةٌ فهو و سِیمُ الأمر منه اُوسُمُ الخ کہ در کتب لغت معتبرہ مثل "قاموس" و "صراح" و "منتہی الارب" و "منتخب" و غیرہ اَلْوَسَامُ و اَلْوَسَامَةُ بمعنی نیکو رو و خوبصورت شدن از باب کرم نوشتہ است و دریں ضعف طبعی است چنانکہ خاصیت ایں باب مذکور شد، فافہم. (مولوی عبدالعلی آسی)

داغ نهادن و سَمَ یَوسَم و سَمًا فهو و اسم و ذاك مَوْسُومُ الامر منه اَوْسَم و النهي عنه لَا تَوْسَم.

فصل

در اجوف واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الْقَوْلُ: گفتن ماضی معلوم: قَالَ قَالَ قَالُوا إلخ، قَالَ در اصل قَوْل بود و او متحرک ما قبل او مفتوح و او را بالف بدل کردند قَالَ شد، همچنین تا قَالَتَا، وَقُلْنَ در اصل قَوْلْنَ بود چون و او الف شد بالتقاء ساکنین بیفتاد قُلْنَ شد فته قاف را بضمه بدل کردند تا دلالت کند که عین فعل که افتاده است و او بوده یا، مستقبل معلوم: يَقُولُ يَقُولَانِ يَقُولُونَ تا آخر يَقُولُ در اصل يَقُولُ بود، ضمه بر و او ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند يَقُولُ شد و در يَقُلْنَ وَتَقُلْنَ و او بالتقاء ساکنین بیفتاد، امر حاضر معلوم: قُلْ قُولَا قُولِي قُولَا قُلْنَ، اصل قُلْ أَقُولُ بود ماخوذ از تَقُولُ، ضمه بر و او ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند، و او بالتقاء ساکنین بیفتاد، أَقُلْ شد، بحرکت قاف از همزه وصل مستغنی شدند همزه نیز بیفتاد قُلْ شد، و ترار سد که گوئی: قُلْ از تَقُولُ ماخوذست چون تا انداخته شد و لام بوقفه ساکن گشت و او بالتقاء ساکنین بیفتاد قُلْ شد امر غائب معلوم: لِيَقُلْ لِيَقُولَا تا آخر، نهی غائب: لَا يَقُلْ لَا يَقُولَا لَا يَقُولُوا تا آخر، امر حاضر بانون ثقیله: قُولَنَّ قُولَانَّ قُولَنَّ تا آخر، بانون خفیفه: قُولَنَّ قُولَنَّ قُولَنَّ،

الْقَوْلُ: صرف صغیر:

قَالَ يَقُولُ قَوْلًا فَهُوَ قَائِلٌ وَقَوْلٌ وَمَقِيلٌ لَمْ يَقُلْ لَمْ يَقُلْ لَا يَقُولُ لَا يَقُولُ الْأَمْرُ مِنْهُ قُلْ لِيَقُلْ لِيَقُولُ وَنَهْيُهُ عَنْهُ لَا تَقُلْ لَا تَقُلْ لَا يَقُلْ لَا يَقُلْ الظرف مِنْهُ مَقَالٌ وَالْأَلَةُ مِنْهُ مَقُولٌ وَمَقُولَةٌ وَمَقُولٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَقَاوِلُ وَمَقَاوِيلُ وَالتصغير مِنْهُمَا مُقِيلٌ وَمُقِيلَةٌ وَجَاءَ مُقْبُولٌ وَمُقْبُولَةٌ بِالتصحیح، أفعال التفضیل مِنْهُ أَقُولُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ قُولِي وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَقَاوِلُ وَقُولٌ وَالتصغير مِنْهُمَا أَقِيلُ وَقَوْلِي.

لِيَقُلْ: در اصل لِيَقُولُ بود ضمه بر و او د شوار داشته نقل کرده بما قبل دادند اجتماع ساکنین شد میان و او و لام و او افتاد.

امر غائب بانون ثقیلہ: لَيَقُولَنَّ لَيَقُولَنَّ لَيَقُولَنَّ تا آخر، در نہی: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ تا آخر، ونون خفیفہ: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ، در قَوْلَنَّ وَلَيَقُولَنَّ وَلَا يَقُولَنَّ واو باز پس آمد؛ زیرا کہ التقاء ساکنین مانند، ماضی مجهول: قِيلَ قِيلًا قِيلُوا تا آخر، قِيلَ در اصل قَوْلَ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود بقاف دادند بعد سلب حرکت قاف قَوْلَ شد، واو ساکن ماقبل او مکسور، پس واو منقلب شد بیاء، واو از قُلْنَا تا آخر بالتقاء ساکنین افتاد، ضمہ اصل قاف باز آمد صورت معلوم و مجهول امر یکے شد اصل قُلْنَا معلوم قَوْلَنَّ ست، واصل قُلْنَا مجهول قَوْلَنَّ، واصل قُلْنَا امر اَقُولَنَّ، مستقبل مجهول: يُقَالُ يُقَالَانِ يُقَالُونَ تا آخر، يُقَالُ در اصل يُقَوْلُ بود واو متحرک ماقبل او حرف صحیح ساکن، حرکت واو نقل کردہ بقاف دادند واو در اصل متحرک بود اکنون ماقبل وے مفتوح گشت آں واو را بالف بدل کردند يُقَالُ شد، ہمچنین در دیگر الفاظ، ودر یَقُلْنَ الف بالتقاء ساکنین بیفتاد، امر غائب مجهول: لَيُقَلَّ لَيُقَالَا لَيُقَالُوا تا آخر، نہی غائب مجهول لَا يُقَلَّ لَا يُقَالَا لَا يُقَالُوا تا آخر، اسم فاعل قَائِلٌ قَائِلَانِ قَائِلُونَ تا آخر، قَائِلٌ در اصل قَاوِلٌ بود، چون واو را در فعل ماضی بالف بدل کردند، در اسم فاعل نیز چنین کردند، والف را حرکت کسرہ دادند، قَائِلٌ شد،

واو باز پس آمد: اگر گوئی: چرا در دَعَتَا واو باز نیاوردند با وجودے کہ التقاء ساکنین دریں جا نیز نماندہ؟ جواب: گویم اعتبار حرکت ماقبل ضمیر فاعل و قے لازم است کہ حرف ماقبل موضوع بر سکون نباشد چنانچہ لام قَوْلَا کہ موضوع بر حرکت بود اما چون حرف ماقبل موضوع بر سکون بود لازم نیست، چون تائے دَعَتَا؛ زیرا کہ حرف است، واصل در حرف بناء ست، واصل در بنا سکون ست، اگر گفتہ شود: در آخر قَوْلَنَّ ضمیر نیست تا حرکت لام را لازم گفتہ شود، جواب میدہم: قَوْلَنَّ محمول ست بر قَوْلَا؛ لا شتراکہما فی وجوب فتحة ما قبل لختہما. (نور محمد مدقق)

حرکت کسرہ دادند: اگر کسے گوید: کہ الف قبول حرکت نمی کند پس چگونہ بوی کسرہ دادند؟ جواب: مراد قوم ازینکہ الف قبول حرکت نمی کند بوصف الف است، و بعد از تحریک الف نمی ماند، بلکہ ہمزہ می گردد، و ہمزہ قابل حرکت ست.

اسم مفعول مَقُولٌ مَقُولَانِ مَقُولُونَ تا آخر، مَقُولٌ در اصل مَقُولٌ بود ضمّه بر واو ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند، یک واو بیفتاد، مَقُولٌ شد، پیش بعضی واو اصلی افتاد، بر وزن مَقُولٌ شد، و پیش بعضی واو زائده افتاد بر وزن مَفْعُلٌ شد.

فصل

اجوف یائی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ. البَّيْعُ: فروختن و خریدن، ماضی معلوم: بَاعَ بَاعَا بَاعُوا تا آخر، اصل بَاعَ بَیْعَ بود، یاء متحرک ما قبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند، بَاعَ شد، و در بَعْنَ تا آخر چون الف بالتقاء ساکنین بیفتاد فتح باء را بکسره بدل کردند تا دلالت کند بر آن که عین فعل که افتاده است یاء ست نه واو، مستقبل معلوم: یَبِيعُ یَبِيعَانِ یَبِيعُونَ تا آخر، اصل یَبِيعُ یَبِيعُ بود، کسره بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، یَبِيعُ شد، و در یَبِيعَنَّ و یَبِيعَنَّ یاء بالتقاء ساکنین افتاد، امر حاضر معلوم: بَعْ یَبِعا یَبِيعُوا تا آخر، و اعلال بر آں قیاس ست که در قُلْ گفته شد، بانون ثقیله: یَبِيعَنَّ یَبِيعَانَّ یَبِيعَنَّ تا آخر، بانون خفیفه: یَبِيعَنَّ یَبِيعَنَّ یَبِيعَنَّ، امر غائب: لَیَبِيعَنَّ لَیَبِيعَنَّ لَیَبِيعَنَّ تا آخر، بانون گوئی: لَیَبِيعَنَّ لَیَبِيعَانَّ لَیَبِيعَنَّ تا آخر، با خفیفه: لَیَبِيعَنَّ لَیَبِيعَنَّ لَیَبِيعَنَّ، نهی: لَا تَبِيعَنَّ تا آخر، بانون ثقیله و خفیفه بر آن قیاس که گذشت، ماضی مجهول: یَبِيعَ یَبِعا یَبِيعُوا تا آخر، بَیْعَ در اصل یُبِيعَ بود، کسره بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند سلب حرکت ما قبل یَبِيعَ شد، و در بَعْنَ صورت معلوم و مجهول،

البَّيْعُ: صرف صغیر:

بَاعَ یَبِيعُ یَبِعا فَذَکَ مَبِيعٌ وَ مَبِيعٌ لَمْ یَبِيعْ لَمْ یَبِيعْ لَا یَبِيعُ لَا یَبِيعُ الْأَمْرُ مِنْهُ بَعْ لَتَبِيعَ لَیَبِيعُ وَ النَّهْيُ عَنْهُ لَا تَبِيعَ لَا تَبِيعَ لَا یَبِيعُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَبَاعٌ وَ الْأَلَّةُ مِنْهُ مَبِيعٌ وَ مَبِيعَةٌ وَ مَبِیَاعٌ وَ الْجَمْعُ مِنْهُمَا مَبَايِعُ وَ مَبَايِعُ وَ التَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مَبِيعٌ وَ مَبِيعَةٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَبِيعُ وَ الْمُؤَنَّثُ مِنْهُ بُوعَى وَ الْجَمْعُ مِنْهُمَا أَبَايِعُ وَ بُيْعٌ وَ أُبِيعَ وَ یُبِيعُ. اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِكَاتِبِهِ وَ لِمَنْ سَعَى فِيهِ وَ لَوَالِدِهِمْ أَجْمَعِينَ.

وامر کے شد، ودر اصل مختلف ست، اصل معلوم یَعْنَ واصل مجهول یُعْن، واصل امر حاضر اِیْنَعْن بود مستقبل مجهول: یُیَاعُ یُیَاعَانِ یُیَاعُونَ تا آخر بر قیاس یقال۔

فصل

اجوف واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ الخوف: ترسیدن، ماضی معلوم: خَافَ خَافَا خَافُوا تا آخر، خَافَ در اصل خَوَفَ بود، واو متحرک ما قبل او مفتوح واورا بالف بدل کردند خَافَ شد، خِئْفَنَ در اصل خَوِئْفَنَ بود کسرہ بر واو ثقیل بود، بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل واو بالتقاء ساکنین بیفتاد، خِئْفَنَ شد، ودرین موضع بیان باب راعیت کردند کہ در اصل فَعَلَ بود نہ دلالت بر محذوف، مستقبل معلوم: یَخَافُ یَخَافَانِ یَخَافُونَ تا آخر، ماضی مجهول: خِئِفَ خِئِفَا خِئِفُوا تا آخر، مستقبل مجهول: یُخَافُ مِنْهُ تا آخر امر حاضر: خَفَ خَافَا خَافُوا تا آخر، نون ثقیلہ وخفیفہ بر قیاس گذشتہ، واجوف ازین سہ باب اصول آمده ست اسم فاعل از بَاعَ بَائِعٌ، واسم مفعول مَبِيعٌ کہ در اصل مَبِیُوعٌ بود،

و درین موضع: جواب سوال ست کسے گوید: در خِئْفَنَ واو حذف شد پس النسب آں بود کہ ضمہ دادندے ما قبل او را نہ کسرہ، مصنف رحمہ اللہ جواب داد، وحاصلش اینکہ: اگرچہ مناسب بواو ضمہ بود لیکن التباس می شد بمضموم العین ومعلوم نمی شد کہ از مکسور العین ست پس رعایت ودلالت باصل باب کہ بکسر عین ست مقدم داشته اند از رعایت واو، اگر کسے گوید: چرا در قُلْنَ رعایت باب نکردند کہ بفتح عین ماضی ست؟ جواب: فتح فاء بر عین کلمہ دلالت صریحی نہ داشت از اں کہ احتمال بود کہ اصلی باشد، فافہم۔

یَخَافُ مِنْهُ: در آوردن "منہ" درین جا ودر اسم مفعولش اشارہ است بآنکہ از لازم بے حرف جر مجهول ومفعول نیاید مقدر باشد خواہ مظهر۔ **خَفَ:** در اصل اِخْوَفَ بود واو متحرک ما قبلش حرف صحیح ساکن حرکت واو نقل کردہ بما قبل دادند واورا الف کردند اجتماع ساکنین شد ودر الف وفاء الف را حذف کردند، وہمزہ را از جهت استغناء نیز حذف بردند۔

واجوف ازین: اما طَالَ یَطُولُ پس نزد بعضی از نصّر ست ونزد مخشری از شَرَفَ آمدہ، وخیل گوید: کہ مشترک ست در فَعَلَ بضم العین وفَعَلَ بفتح العین، ولہذا یجیء النعت طائل وطویل۔

ضمہ بریاء ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند، پیش بعضے یا افتاد مَبُوعُ شد، بعدہ واو را یاء کردند، ما قبل یاء مکسور کردند، تا مشتبہ نشود باجوف واوی مَبِيعُ شد بر وزن مَفْعَلٌ، و پیش بعضے واو زائدہ افتاد مَبِيعُ شد بر وزن مَفْعَلٌ ضمہ باء بکسرہ بدل کردند مَبِيعُ شد بر وزن مَفْعَلٌ، اسم فاعل از خافَ خَائِفٌ بر قیاس قَائِلٌ، اسم مفعول مَخُوفٌ مِنْہُ کہ در اصل مَخُوفٌ بود یکے از دو واو افتاد چنانکہ در مَقُولٌ گفتہ شد۔

فصل

ناقص واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الدُّعَاءُ وَالدَّعْوَةُ: خواندن، ماضی:

دَعَا	دَعَوْا	دَعَوْا	دَعَتْ	دَعَتَا	دَعَوْنَ	دَعَوْتَ
دَعَوْتُمَا	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتُ	دَعَوْتُمَا	دَعَوْتُنَّ	دَعَوْتُ	دَعَوْنَا

اصل دَعَا دَعَوَ بود واو متحرک ما قبل وے مفتوح واو را بالف بدل کردند دَعَا شد، اصل دَعَوَا دَعَوُوا بود واو بالف مبدل شد، والف بالتقاء ساکنین افتاد دَعَوَا شد بر وزن فَعَوَا، اصل

ضمہ بریاء: نزد اہل حجاز این تعلیل ست اما پیش بنو تمیم مَبِيعُ است باثبات یاء وحذف واو این قیاس مطرد است نزد ایشان کہ واو را حذف کنند برائے آنکہ ثقیل ترست، می گویند: مَقُولٌ، و یاء را سلامت دارند و می گویند: مَبِيعٌ۔

الدعاء: صرف صغیر:

دَعَا يَدْعُو دُعَاءً وَدَعْوَةً فَهُوَ دَاعٍ وَدُوعٍ وَدُعِي يَدْعَى دُعَاءً وَدَعْوَةً فَهُوَ مَدْعُوٌّ وَمُدْعِيٌّ لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعَ مَا دَعَا مَا دُعِي لَا يَدْعُو لَا يَدْعَى لَنْ يَدْعُو لَنْ يَدْعَى الْأَمْرُ مِنْهُ أَدْعُ لِتَدْعَ لِيَدْعَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَدْعُ لَا تَدْعُ لَا يَدْعُ لَا يَدْعُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَدْعَى وَالْآلَةُ مِنْهُ مِدْعَى مِدْعَاةٌ وَمِدْعَاءٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَدَاعٍ وَمَدَاعِيٌّ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُدْعٍ وَمُدْعِيٌّ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَدْعَى وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ دُعَوَى الْجَمْعُ مِنْهُمَا أَدَاعٍ وَدُعَى وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَدْعِي وَدُعِيٌّ۔

مبدل شد: اگر کہے گوید: چرا لام فعل را از جهت التقاء ساکنین بحذف خاص کردند؟ جواب: ساکن ثانی ضمیر فاعل ست والضمیر لا یحذف۔

دَعَتْ دَعَوَتْ بود چون واو بالف بدل شد الف بالتقائے ساکنین بیفتاد دَعَتْ شد بر وزن فَعَتْ
والف در دَعَتْ افتاد بالتقائے ساکنین؛ زیرا که حرکت تاء اصلی نیست که در واحد ساکن بوده
است، دَعَوْنَ بر اصل خود ست بر وزن فَعْلَنْ و همچنین باقی الفاظ تا آخر بر اصل خود اند، مستقبل
معلوم: يَدْعُوْ يَدْعَوَانِ يَدْعُوْنَ تا آخر، اصل يَدْعُوْ يَدْعُوْ بود ضمه بر واو ثقیل بود بیفتاد يَدْعُوْ
شد، و همچنین ست حال تَدْعُوْ اَدْعُوْ نَدْعُوْ، وَيَدْعَوَانِ وَتَدْعَوَانِ بر اصل خود اند، وَيَدْعُوْنَ جمع
مذکر اصلش يَدْعُوْونَ بود ضمه بر واو ثقیل بود بیفتاد واو که لام فعل بود بالتقائے ساکنین بیفتاد
يَدْعُوْنَ شد، بر وزن يَفْعُوْنَ، وَيَدْعُوْنَ وَتَدْعُوْنَ جمع مؤنث بر اصل خود ست بر وزن يَفْعُلْنَ
وَتَفْعُلْنَ، وَتَدْعِيْنَ در اصل تَدْعُوْنِ بود، کسر بر واو ثقیل بود، بما قبل دادند، بعد از سلب حرکت
ما قبل واو بالتقائے ساکنین بیفتاد، تَدْعِيْنَ شد، بر وزن تَفْعِيْنَ چون حرف ناصبه در آید گوئی:
لَنْ يَدْعُوَ لَنْ يَدْعُوَا لَنْ يَدْعُوَا تا آخر، و نونهایکه عوضِ رفع اند از هفت لفظ ساقط شوند، بنصبه،
ونون ضمیر بر حال خود باشد، و اگر جازمه در آید گوئی: لَمْ يَدْعُ لَمْ تَدْعُ لَمْ اَدْعُ لَمْ نَدْعُ، واو
بجز مے افتاد، و نونهایکه عوضِ رفع اند نیز بیفتد، و نون ضمیر بر حال خود باشد.

امر حاضر:

اُدْعُ	اُدْعُوا	اُدْعِي	اُدْعُوا	اُدْعُوا	اُدْعُونَ
--------	----------	---------	----------	----------	-----------

لَنْ يَدْعُوْ: بدانکه حرف "لَنْ" نزد جمهور نحات و سیبویه بسیط یعنی غیر مرکب است بخلاف خلیل و کسانی که مرکب از "لا" و "إن" گویند، و نزد فراء "لا" بود الف بنون بدل شد، غرض که این حرف برائے تاکید نفی مستقبل می آید، و از اینجا است که باسین و سوف جمع نشوند، و همچنین ست باقی نواصب در اکثر، و آن پیوسته بمعمول شود متصل باشد بخلاف کسانی و فراء که فصل ال را به قسم و به معمول معمولش هم جائز دارند، مثل: لَنْ وَاللَّهِ اُكْرِمَ زَيْدًا وَلَنْ زَيْدًا اُكْرِمَ، فافهم.

دَاعٍ در اصل دَاعُوٌ بود، و او در چہارم جا افتاد و ما قبل او مکسور بیاء بدل کردند، و ضمہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، دَاعٍ شد، و چون الف و لام در آری یاء باقی ماند، چنانکہ گوئی: الدَّاعِي، و در دَاعِيَانِ و او یاء شد، دَاعُوْنَ کہ اصلش دَاعُوُونُ بود، و او یاء شد، ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، بعد از سلب حرکت ما قبل، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، دَاعُوْنَ شد بر وزن فاعُوْن، اسم مفعول: مَدْعُوٌّ مَدْعُوَانِ مَدْعُوُونِ إلخ، مَدْعُوٌّ در اصل مَدْعُوُوٌ بود، و او اول را در دوم ادغام کردند مَدْعُوٌّ شد، ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعِلُ الرَّمِي: تیر انداختن، ماضی معلوم: رَمَى رَمِيَا رَمَوَا رَمَتْ رَمَتَا رَمَيْنَ تا آخر، ماضی مجهول: رُمِيَ رُمِيَا رُمُوَاتَا آخر، مستقبل معلوم: يَرْمِي يَرْمِيَانِ يَرْمُونُ تا آخر، واحد مؤنث مخاطبہ و جمع وے یکمانست، لیکن جمع بر اصل خودست بر وزن تَفْعِلُنَّ، و واحد در اصل تَرْمِيْنُ بود کسرہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء کہ لام فعلست بالتقاء ساکنین بیفتاد، تَرْمِيْنُ شد بر وزن تَفْعِيْنُ چون ناصبہ در آید گوئی: لَنْ يَرْمِيَ، و چون

بالتقاء ساکنین: یعنی تنوین و یاء اگر کہے گوید: چرا تنوین را بالتقاء ساکنین حذف نکردند؟ جواب میدہم: تنوین علامت اسم متممکنست و العلامۃ لا تحذف مگر وقتیکہ نائب مناب داشتہ، و آں سہ چیزست اضافت و الف و لام و نون تشبیہ و جمع، یا گویم: تنوین حرف صحیحست و یاء حرف علت، و حرف علت لائق بحذفست نہ حرف صحیح، یا گویم: تنوین خفیفست و یاء ثقیل و خفت مطلوبست در کلام، و ایضا اگر تنوین را حذف می کردند التباس بواحد مخاطبہ امر باب مفاعلة لازم می آمد، و ترامی رسد کہ گوئی: و او در طرف بعد کسرہ افتاد آں و او رایاء کردند و یاء را بالتقاء ساکنین حذف کردند، دَاعٍ شد.

رَمَى: صرف صغیر:

رَمَى يَرْمِي رَمِيَا فَذَاكَ مَرْمِيٌّ وَمُرْمِيٌّ لَمْ يَرْمَ لَمْ يُرْمَ مَا رَمَى مَا رُمِيَ لَا يَرْمِي لَا يُرْمَى لَنْ يَرْمِيَ لَنْ يُرْمَى الْأَمْرُ مِنْهُ إِرْمٌ لِرْمٍ لِيُرْمَ لِيُرْمَى وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَرْمَ لَا تُرْمَ لَا يَرْمَ الْظَرْفُ مِنْهُ مَرْمَى وَالْأَلَّةُ مِنْهُ مِرْمَى وَمِرْمَاءٌ وَمِرْمَاءٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُرْمِيٌّ وَمُرْمَاءَةٌ وَمُرْمِيٌّ وَالتَّجْمَعُ مِنْهُمَا مَرَامٍ وَمَرَامِيٌّ أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَرْمَى وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ رُمِيَا وَالتَّجْمَعُ مِنْهُمَا أَرَامٌ وَأَرْمَى وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أُرْمِيٌّ وَأُرْمِيَا.

جاذمہ در آید گوئی: لَمْ یَرَمِ یا بجز مے بیفتد، چنانچہ واو در لَمْ یَدْعُ، امر حاضر:

اَرَمَ	اَرَمِیَا	اَرَمُوْا	اَرَمِیْ	اَرَمِیَا	اَرَمِیْنَ
--------	-----------	-----------	----------	-----------	------------

بانون ثقیلہ اَرَمِیْنَ تا آخر بانون خفیفہ اَرَمِیْنَ اَرَمُنْ اَرَمِنْ، مستقبل مجهول یُرَمِیْ یُرَمِیَانِ یُرَمُوْنَ تا آخر بر قیاس یدعی، اسم فاعل:

رَامَ	رَامِیَانِ	رَامُوْنَ	رَامِیَّةٌ	رَامِیَّتَانِ	رَامِیَّاتٌ
-------	------------	-----------	------------	---------------	-------------

اسم مفعول: مَرَمِیُّ مَرَمِیَّانِ مَرَمِیُّونَ تا آخر، مَرَمِیُّ در اصل مَرَمُویُّ بود بر وزن مَفْعُولُ، واو ویاء در یک کلمہ جمع شدند، و سابق ساکن بود واو را یاء کردند ویاء را در یاء ادغام نمودند، و میم را برائے مناسبت یاء کسرہ دادند، مَرَمِیُّ شد، ناقص واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ الرَّضِیُّ وَالرَّضَوَانُ: خشنود شدن و پسندیدن، ماضی معلوم: رَضِیَ رَضِیَا رَضُوا تا آخر، اصل رَضِیَ رَضُوا بود، واو بود در طرف و ما قبل او مکسور، واو را بیاء بدل کردند، رَضِیَ شد، و رَضُوا در اصل رَضُوا بود واو برائے کسرہ ما قبل یاء شد رَضِیُوا شد، بعدہ ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد رَضُوا شد بر وزن فَعُوْا، ماضی مجهول: رَضِیَ رَضِیَا رَضُوا بر قیاس رُمِیَ تا آخر، مستقبل معلوم: یَرَضِیَ یَرَضِیَانِ یَرَضُوْنَ تا آخر واو را یاء کردند ویاء را الف واحد مخاطبہ و جمع مخاطبات ایجاد در صورت موافق اند، و در تقدیر مخالف اصل تَرَضِیْنَ واحد مَوْنَتْ تَرَضِیْنَ بر

رَضُوا: صرف صغیر از یں باب ناقص بر قیاس دَعَا یَدْعُوْا است. **یَرَضِیَ:** در اصل یَرَضُوا بود واو در موضع ثالث بود اکنون در رابع واقع شد، و حرکت ما قبل مخالف واو بود، واو را یاء کردند بعدہ قاعدہ یاقنند یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، یَرَضِیَ شد ہیچو یدعی.

تَرَضِیْنَ: در اصل تَرَضُوْیْنَ بود واو واقع شد در رابع، و حرکت ما قبلش مخالف بود بیاء بدل کردند، بعدہ یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد در الف و یاء ضمیر الف را حذف کردند تَرَضِیْنَ شد.

وزن تَفْعَلَيْنَ بود، وَتَرَضَيْنَ جمع مَوْنَت بر وزن تَفْعَلْنَ بر اصل ست، مستقبل مجهول: يُرَضَى تا آخر، ناقص یائی نیز از باب الْخَشْيَةِ: ترسیدن، ماضی معلوم: خَشِيَ خَشِيًا خَشُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يَخْشَى يَخْشَيَانِ يَخْشَوْنَ هِجَوْ يَرْضَى، ناقص واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الرَّخْوَةُ: ست شدن، ماضی معلوم: رَخُوَ رَخَوْا رَخُوا، رَخُوا در اصل رَخُوتُوا بود، ماضی مجهول: رُخِيَ بر قیاس دُعِيَ مستقبل معلوم: يَرُخُو يَرُخَوَانِ يَرُخُونُ تا آخر، مستقبل مجهول: يُرْخَى هِجَوْ يُدْعَى، ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الرَّعْيُ وَالرَّعَايَةُ: چرانیدن و نگاه داشتن، ماضی معلوم: رَعَى رَعِيََا رَعُوا تا آخر، مستقبل معروف: يَرْعَى يَرْعَيَانِ يَرْعُونَ تا آخر، امر حاضر: ارْضَ ارْضِيَا ارْضُوا تا آخر، بانون ثقیله: ارْضَيْنَ ارْضِيَانِ ارْضُونَّ ارْضِيَانَّ ارْضِيَانَّ بانون خفیفه: ارْضَيْنَ ارْضُونَّ ارْضَيْنَ و هم بریں قیاس:

اِحْشَ	اِحْشِيَا	اِحْشُوا	اِحْشِي	اِحْشِيَا	اِحْشَيْنَ
وَارِعَ	ارْعِيَا	ارْعُوا	ارْعِي	ارْعِيَا	ارْعَيْنَ

خَشُوا: در اصل خَشِيُوا بود ضممه بر یاء ثقیل داشته نقل کرده بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل اجتماع ساکنین شد در میان یاء و واو، یاء افتاد، خَشُوا شد. **معلوم:** صرف صغیر این ابواب ناقص یائی هِجَوْ رَمَى يَرْمِي، و ناقص واوی هِجَوْ دَعَا يَدْعُو است. (مولوی انور علی) **يَخْشَوْنَ:** در اصل يَخْشِيُونُ بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح، یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و واو، الف را حذف کردند یخشون شد.

رَخُوتُوا: ضممه بر واو و شوار داشته ساکن کردند و با اجتماع ساکنین حذف نمودند رَخُوا شد. **ارْضَ:** ارْضَ در اصل ارْضُوا بود، واو در رابع افتاد و حرکت ما قبل مخالف آں بود، واو را یاء کردند و یاء را بجز می ساقط کردند، ارْضَ شد.

ارْضُونَّ: در اصل ارْضُونُ بود، واو را بیاء بدل کردند، و یاء را بافتتاح ما قبل بالف و الف را با اجتماع ساکنین حذف نمودند ارْضُونُ شد اجتماع ساکنین شد در واو ضمیر و نون تاکید، واو را حرکت ضممه دادند از آنکه ضممه اصل ست در تحریک واو، چنانکه کسره در یاء و این هر دو بعد فتحه ثقیل نیست، ارْضُونُ شد، و همچنین ست ارْضَيْنَ صیغه واحد مَوْنَت.

امر از تَرخُوا:

أُرْخُ	أُرْخُوا	أُرْخُوا	أُرْخِي	أُرْخُوا	أُرْخِينَ
--------	----------	----------	---------	----------	-----------

همچو اُدْعُ، اسم فاعل: رَاضٍ وَخَاشٍ وَرَاحٍ وَرَاحٍ بر قیاس دَاعٍ و رَامٍ، اسم مفعول: مَرَضِيٌّ وَمَخْشِيٌّ وَمَرَعِيٌّ وَمَرُخُوٌّ بر قیاس مَرَمِيٍّ وَمَدْعُوٌّ، ناقص از باب فَعِلَ یَفْعِلُ نیامده است.

ای حسب یحسب

فصل

لفیف مفروق از سه باب آید، **اول:** از باب فَعَلَ یَفْعَلُ چون: اَلْوَقَايَةُ: نگاه داشتن، ماضی معلوم: وَقَى وَقَيَا وَقَوَا إلخ. بر قیاس رَمَى، مستقبل معلوم: یَقِي یَقِيَانِ یَقُونَ تا آخر، یَقِي در اصل یَوْقِي

رَاضٍ: یعنی رَاضٍ وَرَاحٍ همچو دَاعٍ در اصل رَاضُوٌّ وَرَاحُوٌّ وَدَاعُوٌّ بود، و او در رابع افتاد، و حرکت ما قبل مخالف بود یاء کردند، و یاء را با اجتماع ساکنین حذف کردند، رَاضٍ وَرَاحٍ وَدَاعٍ شد. **وَخَاشٍ:** یعنی خَاشٍ وَرَاحٍ همچو رَامٍ در اصل خَاشِيٌّ وَرَاعِيٌّ بود، ضمه بر یاء دشوار داشته، ساکن کردند، و یاء را با اجتماع ساکنین حذف نمودند.

مَرَضِيٌّ: مَرَضِيٌّ در اصل مَرَضُوٌّ بود، و او را؛ رعاية للباب، بیاء بدل کردند، مَرَضُوٌّ شد، بعده او و یاء یکجا بهم آمدند، و اول آنها ساکن بود، و او را یاء کردند، و یاء را در یاء ادغام نمودند، و ضمه ضاد را بکسره بدل کردند. برائے مناسبت یاء، مَرَضِيٌّ شد، اگر گوئی: چرا قاعده مطرده را ترک کرده بر قیاس مَدْعُوٌّ ادغام نکردند، و راه شد و ذرقتند؟ گوئیم: که چون و او در جمع تصاریف این باب مثل ماضی و مضارع و معروف و مجهول و اسم فاعل بیاء بدل کرده بودند، سزاوار آن شد که در اسم مفعول نیز بیاء بدل نمایند، تا حکم باب مختلف نگردد، و فاضل بر جندی گفته: که هر ناقص و اوی که بر وزن فَعِلَ بکسر العین باشد در اسم مفعولش جائز است که ادغام کنند، و مَرَضُوٌّ گویند: و جائز است که بیاء بدل کنند و مَرَضِيٌّ گویند، و این انصح و اشهر است.

وَقَى: صرف صغیر:

وَقَى يَقِي وَقَيَا فَهُوَ وَاقٍ وَأَوْقٍ ووقى يوقى وقيا فذاك موقى وموقى لم يبق لم يوق ما وقى ما وقى لا يقى لا يوقى لن يقى لن يوقى الأمر منه ق لتوق ليق ليقوق والنهي عنه لا تق الطرف منه موق والآلة منه ميقى وميقاة وميقاء والجمع منهما موق ومواقى والتصغير منهما موق وموقاة وموقى أفعال التفضيل منه أوقى والمؤنث منه وقيا والجمع منهما أواق ووقى والتصغير منهما أويقى ووقيا.

و صرف صغیر ابواب دیگر برین قیاس آید.

بود، واو افتاد چنانچه در یَعِدُ، وضمه یاء افتاد چنانکه در یَرْمِي، پس حکم واو این حکم واو مثال ست، و حکم یاء او حکم یائے ناقص دارد با ناصبه گوئی: لَنْ يَّقِيَ الْخ، و با جازمه گوئی: لَمْ يَقِ لَمْ يَقِيَ لَمْ يَقُوا تا آخر، اسم فاعل: وَاقٍ وَاقِيَانٍ وَاقُونَ تا آخر، اسم مفعول: مَوْقِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

امر حاضر:

ق	قِيَا	قُوا	قِي	قِيَا	قَيْنَ
---	-------	------	-----	-------	--------

بانون ثقیله:

قَيْنَ	قِيَانٌ	قُنَّ	قِنَّ	قِيَانٌ	قَيْنَانٌ
--------	---------	-------	-------	---------	-----------

بانون خفیفه:

قَيْنَ	قُنَّ	قِنَّ
--------	-------	-------

باب دوم: فَعِلَ يَفْعَلُ الْوَجِي: سوده شدن سم ستور، ماضی معلوم: وَجِيَ وَجِيَا وَجُواً بر قیاس رَضِيَ، مستقبل معلوم: يَوْجِي چوں يَرْضَى، امر حاضر: اِيْجِ اِيْجِيَا اِيْجُوا تا آخر بر قیاس اَرْضَ، بانون ثقیله: اِيْجِيَنَّ بر قیاس اَرْضِيَنَّ، بانون خفیفه: اِيْجِيَنَّ اِيْجُونُ اِيْجِيَنَّ، اسم فاعل: وَاْجِ چوں رَامِ، اسم مفعول: مَوْجِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

باب سوم: فَعِلَ يَفْعَلُ الْوَلِي: نزدیک شدن،

ق: در اصل اَوْقِي بود و او را بموافقت مضارع حذف کردند، و آخر را با مر ساکن کردند، علامت سکون سقوط حرف علت شد اِقِ شد، همزه که بسبب تعذر ابتداء با ساکن آورده بودند چوں آن تعذر بر طرف شد همزه را حذف کردند "ق" شد، و تزارس که از تَقِي بناکنی، تاء را حذف کنی و یاء را بوقفه ساقط نمائی "ق" ماند.

قُوا: از تَقُون بنا کردند تا علامت مضارع را حذف کردند و آخر را وقف نمودند نون اعرابی افتاد قُوا شد. **وَجُوا:** در اصل وَجِيُوا بود و ضمّه بر یاء دشوار داشته نقل کرده ماقبل دادند بعد سلب حرکت ماقبل و یاء را با اجتماع ساکنین حذف کردند و جُوا شد.

ماضی معلوم: وَلِيَ وَلِيَا وَلُوا چوں رَضِيَ، مستقبل معلوم: يَلِي يَلِيَانِ يَلُونَ چوں يَقِي۔
 لفیف مقرون از دو باب آید **اول:** از باب فَعَلَ يَفْعُلُ چوں الطِّي: پیچیدن، ماضی معلوم:
 طَوَى طَوِيَا طَوُوا بر قیاس رَمَى، مستقبل معلوم: يَطْوِي يَطْوِيَانِ يَطْوُونَ چوں يَرْمِي، امر
 حاضر: اِطْوِ اِطْوِيَا اِطْوُوا چوں اِرْمِ اِرْمِيَا اِرْمُوا، اسم فاعل: طَاوِ طَاوِيَانِ اِلَخ چوں رَام، اسم
 مفعول: مَطْوِيَّ مَطْوِيَّانِ مَطْوِيُّونَ تا آخر۔

باب دوم: فَعَلَ يَفْعُلُ چوں الطِّي: گرسنه شدن، ماضی معلوم: طَوِي طَوِيَا طَوُوا تا آخر،
 مستقبل معلوم: يَطْوِي يَطْوِيَانِ يَطْوُونَ تا آخر، امر حاضر: اِطْوِ چوں اِرْضِ، اسم فاعل: طَاوِ
 چوں رَاضٍ، اسم مفعول: مَطْوِيَّ تا آخر۔ مہوز الفاء صحیح از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الأَمْرُ: فرمودن،
 ماضی: أَمَرَ أَمْرًا أَمَرُوا تا آخر، مستقبل: يَأْمُرُ يَأْمُرَانِ يَأْمُرُونَ تا آخر، چنانچہ در صحیح دانستہ شد، امر
 حاضر: أَوْمَرُ أَوْمَرًا أَوْمَرُوا تا آخر، اصل أَوْمَرُ أَوْمَرُوا، دو ہمزہ جمع شدند، اول مضموم ثانی ساکن،

الطِّي: طَيَّ در اصل طَوِي بود و او و یاد ریٹ کلمہ بہم آمدند اول آنہا ساکن بود و او را یاء کردہ در یاء ادغام کردند طَيَّ شد۔
طَوَى: در اصل طَوِي بود بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند طَوَى شد، و در واو کہ عین کلمہ است این تعلیل
 نکردند از آنکہ اجتماع تعلیلین در یک کلمہ از جنس واحد لازم می آمد۔

طَوِي: صرف صغیر:

طَوَى يَطْوِي طَيًّا فَهُوَ طَاوٍ وَطَوَى وَطَوِي يَطْوِي طَيًّا أَفْذَاكَ مَطْوِيٍّ وَمَطْوِيٍّ مَا طَوَى مَا طَوِي لَمْ يَطْوِ لَمْ يَطْوِ لَا يَطْوِي
 لَا يَطْوِي لَنْ يَطْوِي لَنْ يَطْوِي الأَمْرُ مِنْهُ اِطْوِ لِتَطْوِ لِتَطْوِ لِتَطْوِ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَطْوِ لَا تَطْوِ لَا يَطْوِ لَا يَطْوِ الظَّرْفُ مِنْهُ
 مَطْوَوٍ وَمَطْوَوَاءٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مَطْوِيٍّ وَمَطْوِيَّةٌ وَالتَّجْمِيعُ مِنْهُمَا مَطَاوٍ وَمَطَاوِيٍّ أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَطْوَى وَالْمُؤَنَّثُ
 مِنْهُ طَيًّا التَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَطْوِيٍّ وَطَيًّا وَالتَّجْمِيعُ مِنْهُمَا أَطَاوٍ وَطَوَى۔

مستقبل معلوم: و در بعض نسخ بجائے ایں تشریف قوی یقوی یافتہ می شود فرق ایں قدر ست کہ طَوِي یطوي ناقص یا ئی
 ورضی یرضی ناقص و او ی بقاعدہ رضی یرضی و او ش یاء شد۔ **صحیح:** مراد بصحیح در اینجا مہوز ست فقط بے قران حرف علت۔

ثانی را بواو بدل کردند برائے ضمہ ما قبل، اگر اول مکسور باشد ثانی بیاء بدل شود، چنانکہ در امر حاضر اَدَبْ يَأْدِبُ گوئی: اِدْب، و اگر مفتوح بود دوم بالف شود، چنانکہ گوئی: آمَنَ در اصل اَآمَنَ بود، ہمزہ ثانی بمناسبت حرکت ما قبل الف شد.

مہوز العین صحیح الزَّأْرُ: بانگ کردن شیر زَأْرَ يَزْعُرُ چوں: ضَرَبَ يَضْرِبُ مہوز اللام صحیح القرءُ: خواندن قرأَ يَقْرَأُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ. مہوز اللام واجوف يَأِي الْمَجِيءُ: آمدن جَاءَ يَجِيءُ مَجِيئًا فَهُوَ جَاءَ وَجِيءٌ يُجَاءُ مَجِيئًا فَهُوَ مَجِيءٌ الْأَمْرُ جِيءٌ وَالنَّهْيُ لَا تَجِيءُ.

مہوز الفاء و ناقص الأتْيُ والإِيتَانُ: آمدن أَتَى يَأْتِي چوں: رَمَى يَرْمِي، و در امر گوئی: إِيْتِ ہمزہ یاء شد. مہوز العین و مثال الوأْدُ: زندہ در گور کردن وَأَدَّ يَدُّ چوں: وَعَدَ يَعِدُ.

مہوز العین و لفیف مقرون الوَأْيُ: وعدہ کردن وَأَى يَأِي چوں: وَقَى يَقِي. مہوز الفاء و لفیف مقرون الأوْيُ: جائے گرفتن أَوَى يَأْوِي چوں: طَوَى يَطْوِي.

مہوز الفاء و مضاعف الإِمَامَةُ پیشوائی کردن أَمَّ يَوْمٌ چوں مَدَّ يَمُدُّ حکم مضاعف دارد، پس حکم مہوز ہر باب بر قیاس آن باب بود.

جاءُ: در اصل جَاءَ بود بتقدیم یاء بر ہمزہ یاء واقع شد بعد الف فاعل یاء را ہمزہ بدل کردند جَاءَ شد، دو ہمزہ جمع آمدند یکے از انہا مکسور ثانی را بیاء بدل کردند جَاءَ شد ضمہ بر یاء دشوار داشتہ ساکن کردند اجتماع ساکنین شد در میان یاء و تنوین، یاء را حذف کردند جَاءَ شد، و این نزد سیمویہ است، و اما نزد خلیل اصل جَاءَ جَائِی بود، ہمزہ را بجائے یاء بردند پس جَاءَ شد، ضمہ بر یاء دشوار داشتہ ساکن کردہ بالتقاء ساکنین حذف نمودند.

مَجِيءُ: مَجِيءُ در اصل مَجِيوٌ بود، ضمہ بر یاء ثقیل داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند، اجتماع ساکنین شد در میان یاء و واو، و او را بر مذہبے حذف کردند و بر مذہبے یاء مَجِيءُ شد بر قیاس مَجِيءُ. **الأوِي:** بضم اول و کسر ثانی.

از سه باب اصول آمده است، اول **فَعَلَ يَفْعُلُ**، چنانکه گذشت، دوم **فَعَلَ يَفْعُلُ** چوں: **بَرَّ يَبْرُ بَرًّا** فهو **بَارٌّ** الأمر **بَرَّ يَبْرُ بَرًّا**.

سوم **فَعَلَ يَفْعُلُ** چوں: **فَرَّ يَفِرُّ**، ودر امر واخوات وے از یں دو باب سه وجه جائز است؛ زیرا که ضمه از برائے موافقت عین مستقبل بود ساقط شد، نون ثقیله: **مُدَّنَ مُدَّانَ مُدَّنَ مُدَّنَ مُدَّانَ مُدَّنَ مُدَّانَ** بانون خفیفه **مُدَّنَ مُدَّنَ مُدَّنَ**، اسم فاعل **مَادٌّ مَادَّانِ مَادُّونَ مَادَّةٌ مَادَّتَانِ مَادَّاتٌ**، اسم مفعول **مَمْدُودٌ مَمْدُودَانِ مَمْدُودُونَ** تا آخر.

فصل

بدانکه مصدر میمی واسم مکان و زمان در فعل ثلاثی مجرد از **يَفْعُلُ مَفْعُلٌ** آید چوں: **مَشَرَبٌ** یعنی آشامیدن، و زمان آشامیدن و مکان آشامیدن، و از **يَفْعُلُ** نیز بهمچنین آید چوں: **مَقْتَلٌ** و در چند کلمه اسم زمان و مکان بر وزن **مَفْعِلٌ** است چوں: **مَطْلَعٌ وَمَشْرِقٌ وَمَغْرِبٌ وَمَسْجِدٌ وَمَنْبِتٌ، وَمَفْرِقٌ وَمَسْقِطٌ وَمَنْسِكٌ وَمَجْرَزٌ**، و در یں جا همه فتح جائز بود، و از **يَفْعُلُ** مصدر میمی **مَفْعِلٌ** آید، و اسم زمان و مکان **مَفْعِلٌ** آید چوں: **مَجْلَسٌ مَجْلِسٌ**، و از ناقص و لفیف مطلقا همه **مَفْعِلٌ** آید، و از مثال مطلقا همه **مَفْعِلٌ** چوں **مَوْعِدٌ**، و هر چه نه چنین بود اوشاذ باشد.

فتح جائز بود: و **مَنْخَرٌ وَمَوْفِقٌ وَمَسْكَنٌ** نیز ازان ست که فتح و کسره هر دو جائز است و مصنف **ﷺ** ذکر آن نکرده. **مطلقا:** یعنی خواه از **يَفْعِلُ** بکسر العین باشد یا نه، و خواه لفیف مقرون باشد یا مفروق. (مولوی انور علی)

وازمثال: شعر:

ظرف **يَفْعِلُ مَفْعِلٌ** است الا ز ناقص ای کمال غیر **يَفْعِلُ مَفْعِلٌ** آید دائما الا مثال

شاذ باشد: چوں **مَظَنَّةٌ** بکسر ظای معجمه از **نَصَرَ** و اما **مَحْبَرَةٌ** بفتح باء و ضم آن صیغه ظرف بمعنی دوات. و **مَقْبَرَةٌ** بجرکات ثلاثه باء، و **مَشْرِقٌ** مثله از قبیل اسم ظرف نیستند اگر چه معنی ظرفیت در آن یافته می شود، کذا حقق شارح الاصول.

بدانکه مَفْعَلٌ وَمِفْعَلٌ وَمِفْعَالٌ برائے آلہ بود چوں: مَخِيطٌ وَمِفْرَقَةٌ وَمِقْرَاضٌ، وَفَعْلَةٌ برائے مرت بود چوں: ضَرْبَةٌ، وَفَعْلَةٌ برائے هیأت بود چوں: جِلْسَةٌ، وَفَعْلَةٌ برائے مقدار بود چوں: أَكْلَةٌ، وَفَعْلَةٌ برائے آن چیز آید کہ از فعل ساقط شود چوں کُنَاسَةٌ وَقِلَاسَةٌ وَقِرَاضَةٌ.

بدانکه از مزید ثلاثی و رباعی مجرد و مزید فیہ مصدر میسی و اسم مکان و اسم زمان و وزن اسم مفعول آن باب بود چوں: مُكْرَمٌ وَمُدْحَرَجٌ وَمُتَدَحَّرَجٌ.

فصل

بدانکه فَعْلٌ یَفْعَلُ مشروط ست بآنکه عین فعل او یا لام فعل او حرفی از حروف حلق باشد، و آن شش حرف ست: همزه و هاء و حا و خاء و عین و غین،

مرت بود: بنائے مرت و نوع از فعل ثلاثی مجرد کہ تاء در آخر مصدرش نباشد بر فَعْلَةٌ بالفتح، وَفَعْلَةٌ بالکسر باشد، و اگر تاء در آخرش بود بچو: نَشْدَةٌ وَرَحْمَةٌ پس، و وزن مصدر مستعمل آن باب آید، و از غیر ثلاثی اگر در مصدرش تاء باشد، پس بر مصدر مستعمل می آید، چوں دَحْرَجَةٌ وَاسْتِقَامَةٌ، و اگر تاء در آخرش نباشد در مصدر مستعملش تاء زائد کرده شود، چوں انْطِلَاقَةٌ وَتَدَحْرَجَةٌ. (مولوی انور علی)

فصل: بدانکه این شروع است در بیان خواص ابواب ثلاثی مجرد چوں این ابواب کثیر الخواص اند احتوائے آن دریں مختصر دشوار بود، لهذا بالکلیہ آنہا را ترک کردند، مگر خاصہ باب فَعْلٌ یَفْعَلُ بفتح عین ماضی و مضارع کہ اکثر بر اذہان مبتدیان در لزوم این خاصہ کہ از یک جانب ست بجانب دیگر اشتباہ می شود لہذا می گوید: کہ این باب مشروط ست بآنکہ بجائے عین فعلش یا لام فعلش حرفی از حروف حلق باشد تا ثقل آن حرف حلقی ملاقی خفتے کہ از فتح عین عارض شدہ بنماید پس معلوم شد کہ ہر گاہ ماضی و مضارع را بجهت فتح عین لینا خفتے عارض خواهد شد تا گزیر ست در انہا بودن حرفی از حروف حلق، نہ اینکه جائیکہ حرف حلق خواهد بود فتح عینین ہم ضرور خواهد بود، فلہذا اَبی یأبٰی را شاذ گفتند؛ لخلوہ عن حروف الحلق مع فتح العینین و دَخَلَ یَدْخُلُ را از آنکہ ضرور نیست کہ ہر جا کہ حرف حلق بود لا محالہ در آنجا فتح بودہ باشد چنانکہ وضو شرط نماز ست کہ نماز بے وضو یافتہ نمی شود، نہ اینکه ہر جا کہ وضو یافتہ شود نماز ہم بالضرور یافتہ شود؛ زیرا کہ جائز ست کہ وضو برائے طواف و تلاوت قرآن شریف و امثال آن کردہ باشد. (مولوی انور علی)

و در مثال ازین باب چوں: وَضَعَ يَضَعُ، و او در مستقبل معلوم بیفتاد؛ زیرا که در اصل یَوْضَعُ بوده است چنانکه در یَعِدُ بعده کسره ضاد را بفتح بدل کردند بجهت موافقت حرف حلق بخلاف وَجَلَّ يَوْجَلُّ که و او باقی ماند بر حال خود.

باب افعال صحیح ماضی: أَكْرَمَ أَكْرَمًا أَكْرَمُوا تا آخر، مستقبل: يُكْرِمُ يُكْرِمَانِ يُكْرِمُونَ تا آخر، اصل یُكْرِمُ یَاكْرِمُ بوده است چوں در أَكْرِمُ که در اصل أَكْرِمُ بود، دو همزه جمع شدند یکی را از جهت گرانی انداختند، و در باقی الفاظ نیز افتاد جهت موافقت أَكْرِمُ، امر حاضر را از مستقبل مخاطب گیرند، و گویند أَكْرِمُ أَكْرِمًا أَكْرِمُوا تا آخر، و این همزه قطعی ست چوں بما قبل خود متصل شود ساقط نگردد چوں: فَأَكْرِمْ وَثُمَّ أَكْرِمْ وَنُون ثَقِيلَه وَخَفِيفَه بران قیاس که دانسته شد، اسم فاعل: مُكْرِمٌ مُكْرِمَانِ مُكْرِمُونَ تا آخر، اسم مفعول:

و در مثال: جواب سوال ست اگر کسی گوید هرگاه فَتَحَ يَفْتَحُ بفتح عین باشد و او از مضارع او چرا حذف نمودند؟ جواب میدهم: که یضع را در استعمال بخذف و او یافته اند و حذف و او نمی شود مگر از کسر عین، پس برائے محافظت قاعده صریفه فرض کرده اند که اصل او یوضع بود بکسر عین بعد از حذف و او کسره را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف حلق ثقیل، چنانچه تقدیر عدل در عُمَرُ برائے و قایت قانون نحو کرده اند، و لازم نیست که این مراعات در هر جامری دارند، و امثال یعد نیز مفتوح العین نمایند از آنکه مقام هر یک جداگانه است جائے بحسب مقام اعتبار چیز می کنند، و جائے بمقتضائے محل آن چیز را از اعتبار ساقط می گردانند:

هر سخن وقتی و هر نکته مقام دارد (مولوی انور علی)

یَاكْرِمُ: بدلیل آنکه مضارع حاصل می شود زیادت یکی از حروف اتین بر ماضی و و چوں ماضی أَكْرِمُ با ثبات همزه قطعی بود لا جرم در مضارع ثابت خواهد بود بخلاف همزات وصل چوں: يَفْتَعِلُ وَيَسْتَفْعِلُ که خود بخود از مضارع ساقط می شود. (مولوی انور علی)

أَكْرِمُ: اگر گوئی: که قاعده مطرده است که هر جادو همزه جمع آیند و یکی از آنها مضموم باشد ثانی را با و بدل می کنند، پس چرا ازین قاعده اعراض کرده بسوئے حذف که نادر الوقوع ست رقتند و همزه ثانی را با و بدل نه نمودند؟ جواب: عرب را مهیا ممکن در کلام خود خفت مطلوب می باشد، چنانچه از جمع تکسیر خماسی، و ترخیم هوید است، و هر چند که خفت زائد شود لا محاله اولی خواهد بود، فلذا حذف را بر قلب ترجیح دارند. (مولوی انور علی)

مُكْرَمٌ مُكْرَمَانِ مُكْرَمُونَ تا آخر، غالب در باب افعال تعدیہ فعل ثلاثی مجرد لازم باشد چوں:
 أَذْهَبْتُ زَيْدًا فَذَهَبَ زَيْدٌ وَأَجْلَسْتُ زَيْدًا فَجَلَسَ زَيْدٌ، و شاید کہ بمعنی دخول در وقت باشد
 چوں: أَصْبَحَ زَيْدٌ وَأَمْسَى، و گاه باشد کہ بمعنی رسیدن بہنگام بود چوں: أَحْصَدَ الزَّرْعُ، و بمعنی
 کثرت آید چوں: أَثْمَرَ النَّخْلُ، و بمعنی یافتن چیزے بر صفتے باشد چوں: أَحْمَدْتُ زَيْدًا أَيْ
 وَجَدْتُهُ مَحْمُودًا، و بمعنی سلب نیز بیاید چوں: أَشْكَيْتُهُ مِثَالَ وَادِي، الإِيْعَادُ: بیم کردن در اصل
 إِيْعَادٌ بود و او ساکن را برائے کسرہ ما قبل بیاء بدل کردند إِيْعَادٌ شد، ماضی معلوم: أَوْعَدَ أَوْعَدَا
 أَوْعَدُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوعِدُ يُوعِدَانِ يُوعِدُونَ تا آخر، امر حاضر: أَوْعِدْ أَوْعِدَا أَوْعِدُوا
 إلخ، اسم فاعل: مُوْعِدٌ إلخ، اسم مفعول: مُوْعَدٌ إلخ. مثال یائِی الإِيسَارُ: توانگر شدن، ماضی
 معلوم: أَيْسَرَ أَيْسَرَا أَيْسَرُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوسِرُ يُوسِرَانِ يُوسِرُونَ تا آخر، ماضی
 مجهول: أُوْسِرَ أُوْسِرَا أُوْسِرُوا إلخ مستقبل مجهول يُوسِرُ يُوسِرَانِ يُوسِرُونَ إلخ.

امر حاضر:

أَيْسِرُ	أَيْسِرَا	أَيْسِرُوا	أَيْسِرِي	أَيْسِرَا	أَيْسِرْنَ
----------	-----------	------------	-----------	-----------	------------

امر حاضر بانون ثقیله:

أَيْسِرَنَّ	أَيْسِرَانَّ	أَيْسِرُنَّ	أَيْسِرِنَّ	أَيْسِرَانَّ	أَيْسِرَنَّ
-------------	--------------	-------------	-------------	--------------	-------------

غالب در باب افعال: یعنی استعمال این باب برائے تعدیہ اکثری است بنسبت خواص دیگر، و بیانش می آید یا بہ نسبت لزوم کہ
 نیز از خواص این باب ست چوں: كَبَيْتُهُ فَأَكْبَّ اِيَّيْ رَوَاغْلَدَمِ اوراپس بر روافقاد.

أَثْمَرَ النَّخْلُ: و در بعضی نسخ أَثْمَرَ الرَّجُلُ و هو یحتمل بالناء الفوقانیة، ای خرما بسیار شدند پیش مرد، و بالمشقة یعنی صاحب
 فرزندان شد مرد. (مولوی انور علی) **یُوسِرُ:** یوسر در اصل یُسِرُ بود، یاء ساکن ما قبلش مضموم یاء را بواو بدل کردند و همچنین
 در أُوْسِرَ ماضی مجهول، مُوْسِرٌ صیغہ اسم فاعل و اسم مفعول. **أَيْسِرَانَّ:** اگر گوئی: کہ در أَيْسِرَانَّ و امثال آن الف بسبب اجتماع
 ساکنین چرانفتاد؟ گویم: جائیکہ ساکن اول حرف مدہ یالین بود، و دوم مد غم باشد آنرا اجتماع ساکنین علی حدہ می گویند، و این نزد
 عرب جائزست، چنانچہ در دَابَّةً وَخَوِصَّةً، فافهم.

إِقَامَةٌ شد، اجوف یائی الإِطَارَةُ: پریدن و پرانیدن، أَطَارَ يُطِيرُ إِطَارَةً فَهُوَ مُطِيرٌ، اسم مفعول: مُطَارٌ، امر: أَطِرْ، نهی: لَا تُطِرْ، ناقص واوی الإِرْضَاءُ: خوشنود گردانیدن، أَرْضَى يُرْضِي إِرْضَاءً الْمُرْضِي الْمُرْضَى، امر: أَرْضِ نهی: لَا تُرْضِ نون ثقیله: أَرْضَيْنَ تا آخر، إِرْضَاءُ در اصل إِرْضَاؤُ بود، واو واقع شد در آخر بعد الف زائده، بدل شد به همزه، و همچنین ست حال واو و یاء که بعد الف زائده باشد چون کِسَاءُ وِرْدَاءُ که در اصل کِسَاؤُ وِرْدَاؤُ بود، لفیف مفروق، الإِجْعَاءُ: سوده شدن سم ستور، أَوْجَى يُوجِي إِيْجَاءً فَهُوَ مُوجٍ، امر: أَوْجِ، نهی: لَا تُوجِ، لفیف مقرون الإِهْوَاءُ: دوست گردانیدن، أَهْوَى يُهْوِي إِهْوَاءً فَهُوَ مُهْوٍ وَأَهْوَى يُهْوَى إِهْوَاءً فَهُوَ مُهْوًى، امر: أَهْوِ، نهی: لَا تُهْوِ، مضاعف الإِحْبَابُ: دوست داشت، أَحَبَّ يُحِبُّ إِحْبَابًا الْمُحِبُّ الْمُحَبُّ، امر: أَحِبَّ أَحِبَّ أَحِبُّ، نهی: لَا تُحِبَّ لَا تُحِبَّ لَا تُحِبَّ، مهور

إِقَامَةٌ شد: [در وقت اضافت حذف کنند چون ﴿وَأَقَامَ الصَّلَاةَ﴾ (الأنبياء: ۷۳)] و از مصادر و افعال این باب که واو و یاء دران بر اصل ماند، اینست، الإِجْوَاغُ: نیازمند کردن و گشتن، الإِهْوَاغُ: سبکار یافتن کس را و ابله یافتن، الإِرْوَاغُ: بگردیدن آب و گنده شدن گوشت، الإِجْوَادُ: نیک کردن، الإِرْوَادُ: نرمی در سیر کردن، الإِسْوَادُ: مهتر زادن و سیاه زادن، الإِجْوَادُ: بجائے مہملہ نیک برانیدن، الإِعْوَاغُ: برهنه شدن و یک چشم زدن، الإِعْوَاغُ: درویش شدن و کردن، الإِجْوَاغُ: صید برانگیختن بر صیاد تا بگیرد، الإِجْوَاغُ: برگ نیارودن حرما، الإِعْوَاغُ: کار بر خصم دشوار فرار گرفتن و همچنین: إِرْوَاغٌ وَإِشْوَاكٌ وَالْوَاكُ وَإِجْوَالٌ وَإِجْوَالٌ وَإِطْوَالٌ وَإِعْوَالٌ وَإِقْوَالٌ وَإِعْوَاغٌ از واوی، و اما از یائی الإِطْيَابُ: چیزے حلال و پاک آوردن، الإِهْيَاغُ: برانگیختن، الإِكْيَاسُ: زیرک زادن، الإِغْيَامُ الإِعْيَالُ الإِخْيَالُ وَالْإِدْيَالُ الإِخْيَارُ الإِزْيَانُ الإِعْيَانُ الإِلْيَانُ، و معنی آنها در لغت معلوم می شود. (مولوی انور علی)

أَرْضَى: در اصل أَرْضَوْا بود و او بود در موضع ثالث، اکنون در رابع افتاد و او رایاء کردند و یاء را بافتاح ما قبل الف کردند.

أَرْضَى: در اصل أَرْضَوْا بود، واو واقع شد در امر که مجزوم بود بوقف پس آن واو بوقفی افتاد، أَرْضِ شد.

كِسَاؤُ: و مثال ناقص یائی مصنف **كِسَاؤُ** ذکر نکرده از انست، الإِغْنَاءُ: توانگر کردن، الإِفْنَاءُ: نیست کردن، أَفْنَى يُفْنِي إِفْنَاءً إلخ.

الفاء الإِيمَانُ: گرویدن آمَنَ يُؤْمِنُ إِيْمَانًا، دوہمزہ جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب شد
 قلب دوم بیاء، ودر آمَنَ بالف ودر أُؤْمِنَ بواو، چنانکہ در ما تقدم معلوم شد، ودر يُؤْمِنُ و مُؤْمِنٌ
 قلب ہمزہ بواو جائز ست نہ واجب.

واجب: آنکہ مصنف رحمہ اللہ ذکر کردہ مہوز الفاء واجوف چوں: الإِيَادَةُ: نیرومند گردانیدن مہوز الفاء، وناقص چوں: الإِيْدَاءُ:
 آزدون کے را مہوز العین چوں: الإِسْتَارُ: پس خوردہ نگذاشتن مہوز العین ومثال چوں: الإِيْيَازُ: بخشم آزدون، الإِيْيَاسُ:
 نومید کردن مہوز العین، وناقص چوں: الإِرَاءُ والإِرَاءَةُ: نمودن، مہوز اللام: الإِنْبَاءُ: خبر دادن، مہوز اللام ومثال چوں:
 الإِيْمَاءُ: اشارہ کردن، مہوز اللام واجوف چوں: الإِسَاءَةُ: گمان بد بردن بکسی، الإِضَاءَةُ: روشن شدن وکردن، مہوز الفاء
 ولفیف مقرون چوں: الإِيْوَاءُ: بہ آبادے بردن کے را، واللہ اعلم. (مولوی انور علی)

تبصره ضروری المحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

مهموز العین و ناقص یائی الارَّاءُ والیرَّاءَةُ: نمودن اصل الارَّاءُ الارَّاءُی بود، یاء بسبب وقوع بعد الف زائده همزه شد، واصل الارَّاءَةُ الارَّاءُی بود، یاء بقاعده مذکور همزه شد، و حرکت همزه متحرکه که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع ست نقل کرده بما قبل دادند، و همزه را بر خلاف قیاس برائے تخفیف وجوبا بیگنند، و عوض آن تاء در آخر افزودند الارَّاءَةُ شد.

ماضی معروف: اَرَى اَرِیَا اَرَوْا اَرَّتْ اَرَّتَا اَرَّینَ إلخ اصل اَرَى اَرَّی بود، حرکت همزه متحرکه واقع بعد ساکن بسکون غیر لازم بما قبل دادند، و همزه را برائے تخفیف بر خلاف قیاس وجوبا بیگنند، و یاء لام کلمه بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گشت، و در جمع مذکر و غائبه الف باجماع ساکنین حقیقه، و در تشنیه غائبه بفراهم آمدن، و دو ساکن تقدیری بیفتاد، و در تشنیه مذکر بسبب لزوم التباس ثنی بواحد، و در باقی صیغها بعدم علت یاء الف نگرید.

مضارع معروف: یُرِی یُرِیان یُرُونَ تُرِی تُرِیان یُرِینَ إلخ اصل یُرِی یُرِی یُرِی بر وزن یُکَرِّم بود، حرکت همزه متحرکه که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع ست بما قبل دادند، و همزه را برائے تخفیف بحذف واجب بر خلاف قیاس انداختند، و ضممه که حرکت ثقیل ست از یاء که حرف علت ضعیف ست بجهت ثقل حذف ساختند، و همچنین در تُرِی اُرِی نُرِی، و در جمع مذکر و مخاطبه یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بفراهم آمدن، و دو ساکن بیفتاد، و در باقی صیغها سوائے حذف همزه بقانون مذکور بوجه عدم علت تغییری نشد.

ماضی مجهول: اُرِی اُرِیا اُرُوا اُرِیت اُرِیتا اُرِینَ تا آخر، اُرِی در اصل اُرِای بود همزه بقانون مذکور بیفتاد، و همچنین در تمامی صیغها، مگر در جمع مذکر غائب یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن نیز ساقط کردند.

مضارع مجہول: يُرِي يُرِيَانِ يُرُونَ تُرِي تُرِيَانِ يُرِينَ إلخ، یُری در اصل یُرَآی بود ہمزه بقانون مذکور بیفتاد و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و ہمچنین در تُرِی اُرِی نُرِی، و از جمع مذکر و مخاطبہ الف با اجتماع ساکنین نیز ساقط گردید، و در چار تشنیہ بسبب لزوم التباس لفظی بمفرد وقت دخول لَن بر اا، و در ماتی صیغنا بعدم علت اعلال یا الف نگرید.

نفی بلم معروف و مجہول: لَمْ یُرِ لَمْ یُرِیا لَمْ یُرُوا إلخ بکسر را معروف و بفتح آن مجہول، یاء مکسور از معروف و الف از مجہول بسبب لم افتاد، و تخفیف ہمزه و اعلال صیغنا بقوانین سابق.

امر حاضر معروف: أَرِ أَرِیا أَرُوا أَرِی أَرِیا أَرِینَ، اَر در اصل اَرِی بر وزن اَکَرِم بود، ہمزه بقانون مذکور بیفتاد، و ہمچنین در سائر صیغنا و یاء درین صیغہ بسبب وقف ساقط گردید، و از جمع مذکر و مخاطبہ بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن با اجتماع ساکنین محذوف گشت، و در تشنیہ و مخاطبات بعدم علت اعلال یا سالم ماند.

امر حاضر مجہول: لِثَر لِثَرِیا لِثَرُوا لِثَرِی، لِثَر در اصل لِثَرِی بود ہمزه بقانون مذکور بیفتاد، و الف مبدلہ از یاء بسبب وقف و از جمع و مخاطبہ با اجتماع ساکنین، و در تشنیہ و جمع مؤنث بوجہ مذکور چند بار سالم ماند.

امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: أَرِینَ أَرِیانَ أَرُنَّ أَرِنَّ أَرِینانَ، در اَرِینَ بزوال علت حذف یائے محذوفہ را باز آوردند، اَرُنَّ بضم راء جمع مذکر را از اَرُوا بکسر راء مخاطبہ را از اَرِی بنا نمودند، چون نون ثقیلہ در آمد دوساکن بہم آمدند و او را بسبب استغناء از ضمہ و یاء را بجہت بے نیازے از کسرہ، و بسبب فراہم آمدن دوساکن محذوف ساختند، و در تشنیہ و جمع مخاطبات یا سالم ماند.

امر حاضر مجهول بانون ثقیله: لَثَرَيْنَ لَثَرِيَّانَ لَثَرُونُ لَثَرَيْنَ لَثَرَيْنَانَ، در لَثَرَيْنَ الف محذوفه خواست که بزوال علت باز آید، چون ساکن بود وما قبل نون ثقیله متحرک میبایست، لہذا یاء را کہ اصل الف بود باز آوردند، وَلَثَرُونُ بضم واو جمع مذکر را از لَثَرُوا وَلَثَرَيْنَ بکسر یاء صیغہ مخاطبہ را از لَثَرِیَّی بنا نمودند، چون نون ثقیله آمد دو ساکن فراہم شدند برائے رفع آن در اول واو راضمہ دادند، و در ثانی کسرہ، قانون: ہر گاہ واو ساکن علامت جمع مذکر ویائے ساکن علامت مخاطبہ بانون تاکید جمع شود اگر مدہ یعنی حرکت ما قبل ہر دو موافق است بجهت دلالت ضمہ و کسرہ آن واو ویاء را با اجتماع ساکنین حذف کنند چنانکہ در یَغْزُوا الْجَيْشَ وَقَوْلِي الْحَقَّ، کہ واو ویاء را با اجتماع ساکنین از تلفظ ساقط کردہ اند، و اگر مدہ نباشد یعنی حرکت ما قبل موافق نبود آن غیر مدہ را برائے رفع اجتماع ساکنین حرکت مناسب او میدہند چنانکہ در اخْشُوا اللَّهَ وَارْضَی الرَّسُولَ، واو راضمہ ویاء را کسرہ دادہ اند۔

امر حاضر معروف بانون خفیفہ: اَرَيْنَ اَرْنُ اَرِنُ اَیضاً اَرِیَا اَرُوا اَرِیْ، در واحد مذکر نون خفیفہ ما قبل مفتوح بالف، و در جمع مذکر بواو، و مخاطبہ بیاء بدل گردید یاء بعد حذف نون مذکور واو ویائے محذوفہ باز آمد۔

تنبیہ: ودیگر اقسام امر و نہی بتمامہ بانون و بے نون را بر ہمیں مذکورات قیاس باید کرد، واستخراج تصاریف باید نمود.

اسم فاعل: مُرِّ مُرْيَانِ مُرْوَنَ مُرِيَّةٍ مُرَيْتَانَ مُرِيَّاتٍ، مُرِّ بکسر را در اصل مُرْيَائٍ بر وزن مُکْرِمٌ بود همزه بقانون مذکور افتاد، و چون ضمه بسبب ثقل از یاء ساقط شد یاء باجتماع ساکنین ساقط گردی، و در مُرْوَنَ جمع مذکر که در اصل مُرْيَاوُنَ بر وزن مُکْرِمُوْنَ بود چون همزه بقانون مذکور ساقط گردید یا بعد نقل ضمه اش بما قبل بعد سلب حرکت آن با تفتائ ساکنین محذوف شد.

اسم مفعول: مُرِّی مُرِّیَانِ مُرُّونَ مُرَّاةً مُرِّتَانِ مُرِّیَاتٍ، همزه در تمامی این صیغها بقانون مذکور بیفتاد، و یاء در واحد مذکر و جمع الف شد، و الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در واحد مؤنث یاء الف شد و الف سالم ماند در تثنیه مذکر و جمع مؤنث بسبب التباس اینها بواحد خودها، و در تثنیه مؤنث بسبب حمل آن بر تُرِّیَانِ تثنیه مؤنث مضارع یاء الف نشد.

مهموز فاء و لفیف مقرون: الإِیَوَاءُ: پناه و جای دادن که در اصل الإِءَوَّی بود، دو همزه جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب ست قلب ثانی بیاء، و یاء واقع بعد الف زائده همزه شد.

ماضی معلوم: أَوَّیَ أَوَّیَا أَوَّوْا أَوَّتْ أَوَّتَا أَوَّتِنَ تا آخر، آوی در اصل أَعْوَّی بود، دو همزه جمع شدند اول مفتوح و ثانی ساکن، ثانی بalf وجوباً منقلب شد، و همچنین در باقی کلمات، و یاء بتحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و از جمع مذکر و واحد و تثنیه مؤنث الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در تثنیه مذکر بسبب لزوم التباس ثنی بواحد، و در باقی صیغها نه یافتن علت قلب یا الف نگردد.

مضارع معلوم: یُؤْوِی یُؤْوِیَانِ یُؤْوُونَ تُؤْوِی تُؤْوِیَانِ یُؤْوِیْنَ إلخ، یُؤْوِی در اصل یُؤْوِیُّ بهمزه فاء کلمه بود همزه منفرد ساکنه واقع بعد مضموم جوازاً و او شد، و همچنین در سائر اخواتش و ضمه یاء را بجهت ثقل ساقط کردند، و از جمع مذکر ضمه، و از مخاطبه کسره از یاء بعد سلب حرکت ما قبل بما قبل دادند، و یاء را با اجتماع ساکنین بیگنند، و در ین صیغها و او در و او ادغام نشد؛ زیرا که و او اول بدل همزه آمده است.

ماضی مجهول: أَوَّیَ أَوَّیَا أَوَّوْا أَوَّتْ أَوَّتَا أَوَّتِنَ تا آخر، أَوَّی در اصل أَعْوَّی بود همزه ثانی ساکنه واقع بعد همزه مضمومه وجوباً و او شد، و همچنین در باقی صیغها، و بسبب اینکه و او اول بدل همزه آمده است ادغام نگردید، و یاء از جمع مذکر بعد نقل ضمه او بما قبل پس سلب حرکت آن بفرایم آمدن دو ساکن بیفتاد.

مضارع مجهول: يُوَوِي يُوَوِيَانِ يُوَوُونَ تُوَوِي تُوَوِيَانِ يُوَوِينَ تا آخر، يُوَوِي در اصل يُوَوِي بر وزن يُكْرِمُ بود همزه منفردۀ ساکنه واقعۀ بعد مضموم جوازاً بواو منقلب گشت، و همچنین در تمامی صیغها، و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و همچنین در واحد مؤنث و مخاطب و دو صیغۀ متکلم و این الف از صیغۀ جمع مذکر و مخاطبۀ با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی صیغها یاء سالم ماند، و بسبب اینکه و او اول بدل همزه آمده است در و او مدغم نگردید.

نفی یلم: لَمْ يُوَوِ از معروف بکسر و او از مجهول بفتح و او، الف بسبب "لم" افتاد و همچنین از لَمْ تُوَوِ و لَمْ أُوَوِ و لَمْ نُوَوِ، و از جمع مذکر و مخاطبۀ یاء بعد نقل حرکت آن بما قبل، پس سلب حرکت از آن در معروف، و الف در مجهول با اجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف: آوِ آوِيَا آوُوا آوِيْ آوِيْنَ، همزه بقاعده آوِي و جوباً الف شد، و یاء در واحد مذکر بسبب امر و از جمع مذکر و مخاطبۀ بعد نقل حرکتش بما قبل، پس سلب حرکت آن با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی سالم ماند.

امر حاضر مجهول: لَتُوَوِ لَتُوَوِيَا لَتُوَوُوا لَتُوَوِيْنَ، لَتُوَوِ در اصل لَتُوَوِي بر وزن لَتُكْرِمُ بود، همزه بقاعده معلوم جوازاً و او شد در تمامی صیغها، و یاء بعد قلب بالف و الف بسبب امر در ین صیغۀ و از جمع مذکر و مخاطبۀ با اجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف بانون ثقیله: آوِيَنَّ آوِيَانَّ آوُنَّ آوِنَنَّ، یائِ محذوفه بزوال علت حذف در واحد مذکر باز آمد، و آوُنَّ بضم و او جمع مذکر را از آوُوا بنا نمودند، و بکسر آن مخاطبۀ را از آوِيْ چون نون تاکید در آخر آمد، و دو ساکن جمع شدند، و او یاء را که علامت بود بجہت استغناء از آن بسبب ضم و کسرۀ ما قبل بسبب التقای ساکنین بیگنندند، چنانکہ معلوم شد.

امر حاضر مجهول بانون ثقیله: لَتُووَيْنَ لَتُووَيَانَ لَتُووُونَ لَتُووَيْنَنَّ لَتُووَيْنَانَّ، در واحد مذکر بزوال علت حذف الف خواست که باز آید، چون ما قبل نون ثقیله متحرک بود و قابل حرکت نبود، لهذا یاء را که الف بدل آن آمده بود، باز آوردند، و در جمع مذکر و مخاطبه چون بآمدن نون ثقیله دو ساکن مجتمع گردیدند برائے رفع آن واو را ضمه و یاء را کسره دادند، و بسبب نبودن کدائی دلالت کننده بران واو و یاء را حذف ساختند.

امر حاضر بانون خفیفه: أَوَيْنَ أَوُونَ أَوِينَ أَوُونَ بر قیاس نون ثقیله در تخفیف همزه و اعلال ایضا.
امر معروف بانون خفیفه: أَوِيَا أَوُوا أَوِيْ، بقلب نون خفیفه ما قبل مفتوح در واحد مذکر بالف و در جمع مذکر و مخاطبه بو او و یاء، یا چون نون خفیفه محذوف شد در جمع مذکر و مخاطبه واو و یاء محذوفه بزوال علت حذف باز آمد بوجه مذکور سابق، و همیں قیاس ست باقی صیغائے امر و نهی.
قانون: چون در صیغه جمع مذکر و مخاطبه بسبب در آمدن نون تاکید اجتماع ساکنین میان واو و یاء علامت نون تاکید لازم آید اگر علامت مذکور مدیه است، یعنی حرف علت ساکن و حرکت ما قبل موافق آل مدیه را بسبب استغناء از ضمه و کسره ما قبل برائے اختصار حذف کنند، و غیر مدیه را بحرکت مناسب حرکت دهند.

اسم فاعل: مُوَوِيَانِ مُوَوُونَ مُوَوِيَّةٌ مُوَوِيَتَانِ مُوَوِيَاتٌ، مُوَوٍ در اصل مُوَوِيٍّ بود همزه بقاعده يُوَوِيٍّ در تمامی صیغها جوازاً بو او بدل شد، و مانع ادغام از سابق معلوم که واو اول بدل همزه است، و یاء بعد سقوط ضمه اش بسبب ثقل، و در جمع مذکر بنقل ضمه آن بما قبل بعد از اله حرکت آن با اجتماع ساکنین بیفتاد.

اسم مفعول: مُوَوِیْ مُوَوِیَانِ مُوَوُونَ مُوَوَاةٌ مُوَوِیَّتَانِ مُوَوِیَّاتٌ، مُوَوِیْ در اصل مُوَوِیْ. بر وزن مُکَرَّمٌ بود همزه بقانون مذکور در تمامی صیغها بواو بدل شد جوازاً، و یاء در واحد و جمع مذکر و مؤنث بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و الف بالتقاء ساکنین ساقط شد، و در تثنیه مذکر و جمع مؤنث بجهت التباس بواحد یاء الف نشد چه اگر یاء الف گردیدی الف باجماع ساکنین بیفتادے التباس مفرد و تثنیه مذکر وقت اضافت بضمیر لفظاً و خطاً، و بغیر آن و واحد و جمع مؤنث فقط لفظاً لازم آمدے و در تثنیه مؤنث بسبب حمل آن بر تثنیه مؤنث مضارع مجهول یاء الف نشد فقط.

تمام شد تبصره واجب الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

باب تفعیل: این باب برائے تکثیر باشد چوں: طُفْتُ وَطَوَّفْتُ وَفَتَحَ الْبَابَ وَفَتَحَ الْأَبْوَابَ، وَمَاتَ الْمَالُ وَمَوْتَ الْأَمْوَالُ، واز برائے مبالغہ باشد، چوں: صَرَخَ: هویدا شد وصرَّخَ: نیک هویدا شد، واز برائے تعدیہ بود، چوں: فَرِحَ زَيْدٌ وَفَرَحَتْهُ، واز برائے نسبت نیز باشد، چوں: فَسَقَتْهُ أَيْ نَسَبَتْهُ إِلَى الْفِسْقِ وَكَفَرَتْهُ أَيْ نَسَبَتْهُ إِلَى الْكُفْرِ، و مصدر این باب بر وزن تفعیل آید غالباً، وفعلاً چوں: كَذَبًا، وَتَفَعَّلَ چوں: تَبَصَّرَ، وَفَعَلًا چوں: سَلَامًا وَكَلَامًا نیز آید، صحیح و مثال واجوف و مضاعف این باب بر یک قیاس آید چوں: كَرَّمَ وَوَحَّدَ وَقَوْلَ وَحَبَّبَ. و ناقص یائی چوں: نَتَّى يُثْنِي تَثْنِيَّةً الْمُثْنَى الْمُثْنَى ثَنٌّ لَا ثَنٌّ، و مصدر ناقص یائی این باب دائماً بر وزن تَفَعَّلَ آید، و گاه باشد کہ بر وزن تفعیل آید از جهت ضرورت شعر، چوں شعر:

فَهِیَ تُنْزِي دَلْوَهَا تُنْزِيًّا كَمَا تُنْزِي شَهْلَةً صَبِيًّا

برائے تکثیر باشد: درین امثال اشاره است بآنکہ باب تفعیل برائے دلالت بر کثرت و بسیارے آمده، گاهی در فعل چوں: طَوَّفْتُ بمعنی بسیار طواف کردم من، و گاهی در فاعل نحو: مَوْتَ الْأَبْهَالِ یعنی فوت شدند بسیار شتران، و گاهی در مفعول نحو: فَتَحْتُ الْأَبْوَابَ یعنی کشادم من در ہائے بسیار. (مولوی انور علی)

نَسَبَتْهُ إِلَى الْكُفْرِ: بدانکہ صاحب "کشف اللغات" از "مغرب" نقل می کند: تکفیر بمعنی کافر خواندن در لغت عرب نیامده، بلکہ کفارہ دادن و جزاء آن مستعمل می شود، و آنچه برائے نسبت بسوءے کسے درین مادہ آمده اکفرست، یقال: أَكْفَرْتُ یعنی کافر خواندم او را ای نسبتش بسوءے کفر نمودم و فی "التاج" الْإِكْفَارُ: کافر خواندن، و التکفیر لفظ الفقہاء و المحدثین انتہی، واللہ اعلم بالصواب. (مولوی انور علی)

فہی تنزی: بدانکہ ای شعر از بحر رجز مسدس مطوی مقطوع ست، تقطیعہ: فہی تنز مفتعلن زی دلوہا متفعلن تنزیہا مفتعلن، کما تنز مفاعلن زی شہلۃ مستفعلن صبیہا فعولن. لغاتہ: تنزی: جنبانیدن. شہلۃ: زن میانہ سال عاقلہ و این از صفات مختص بزنان ست مردان باو موصوف نشوند، فَلَا یُقَالُ: رَجُلٌ شَہْلٌ، و نیز زنیکہ عمرش بچمل و پنج یا پنجاہ سال رسیدہ باشد، شاعر وصف می کند ناقہ خود را باینکہ این ناقہ می جنباند، دلو خود را کہ کنایت ست از پستانش جنبانیدنے سخت، همچنانکہ می جنباند زن میانہ سال کودک را، یعنی چنانکہ جنبانیدن زن میانہ سال کودک را خالی از لطف نمی باشد، همچنین تحریک این ناقہ =

مہوز ہر باب چوں صحیح آن باب ست چنانکہ دانستہ شد، ولفیف مفروق و مقرون حکم ناقص دارد، چوں: وَصَّى يُوصِّي تَوْصِيَةً، وَطَوَّى يُطَوِّي تَطْوِيَةً.

باب مفاعله: اصل این باب آنست کہ میان دو کس باشد، یعنی ہر یک بدیگرے آن کند کہ آن دیگرے باوے کند، لیکن یکے در لفظ فاعل باشد، و دیگرے مفعول، و بحسب معنی عکس این نیز لازم آید چوں: ضَارَبَ زَيْدٌ عَمْرَوًا، و شاید کہ بین اثنین نباشد چوں: سَافَرْتُ وَعَاقَبْتُ اللَّصَّ،

= پستان خود را، یا د از لطف و ذوق می دهد، و این معنی را شارح لغزک اختیار کرده است شاید کہ شارح مذکور بر مراد شاعر اطلاع یافته باشد، و محقق آنست کہ عینی در شواہد "الفیہ" می گوید: کہ شاعر وصف می کند زن جوان را کہ آب از چاہ می کشد کہ این زن با وصف جوانی و نو عمری می جنباند و رمیکند دلو خورا، چنانکہ حرکت می دهد زن پیر طفل را ای چنانکہ حرکت می دهد زن پیر مر طفل را بکمال لطف و مراعات آرام می باشد، ہمچنین این زن با وصف نو عمری دلو را آہستہ آہستہ بکمال وقفہ و اجتماع حواس می کشد. (مولوی انور علی)

مہوز ہر باب: مہوز الفاء چوں التَّاجِلُ: معین کردن، مہوز العین مہتر گردانیدن، مہوز اللام: التَّحْطِطُ خطا کردن، التَّخْبِطُ: پنہاں داشتن، مہوز العین و مضاعف چوں: التَّاسِيسُ: بنیاد افگندن، مہوز الفاء واجوف واوی چوں: التَّأْوِيلُ، وازیائی چوں: التَّائِيْدُ، مہوز فاء و ناقص چوں: التَّائِيَةُ، مہوز العین و ناقص: التَّرِيَّةُ آئینہ قرار وے کسے داشتن مثال و مہوز العین چوں: التَّيْسُ: نو مید کردن، مثال مہوز اللام: التَّوْضِيَةُ: کسے را پاک کردن، مہوز اللام واجوف واوی: التَّبْوِيَةُ و التَّبْوِي: کسے را جائے دادن وازیائی: التَّفِيَّةُ: با سایہ گشتن درخت خرما.

اصل این باب: یعنی خاصیت این باب مشارکت ست ای شریک بودن فاعل و مفعول در فاعلیت و مفعولیت، یعنی ہر یک بدیگری آن کند کہ او باوے کند، مگر آنکہ یکے بصورت فاعل ست و دیگرے بصورت مفعول چوں: نَاصِلَ زَيْدٌ عَمْرًا یعنی تیر اندازی کردند با ہم زید و عمر، و از بنیاست کہ فعل لازم را متعدی بمفعول گرداند و متعدی بیک مفعول را کہ قابلیت مشارکت فعل ندارد متعدی بمفعول دیگر کہ صالح شرکت ست، چوں: کَرُمَ زَيْدٌ وَكَارَمَ زَيْدٌ عَمْرًا، وَجَذَبْتُ نَوْبًا وَجَذَبْتُ زَيْدًا نَوْبًا، و موافقت مجرد چوں: سَافَرْتُ وَسَفَرْتُ، و افعال چوں: بَاعَدْتُهٗ وَابْعَدْتُهٗ وَشَارَفْتُ عَلَيَّ الْبَلَدِ وَاشْرَفْتُ عَلَيْهِ، و تفعلیل چوں: ضَاعَفْتُهٗ وَضَعَفْتُهٗ، و تفاعل چوں: شَاتَمَ وَتَشَاتَمَ، و استفعال: كَاتَرَهُ الشَّيْءُ وَاسْتَكْتَرَهُ إِيَّاهُ، و رائے ابتداء یعنی آمدن فعل از افعال بے آنکہ مجردش بدین معنی آمدہ باشد چوں قَاسَى از مَقَاسَات: بمعنی رنج چیزی کشیدن بخلاف قَسَا از قَسُو، مجردش کہ بمعنی سخت و درشت گردیدن آمدہ، فافہم. (مولانا محمد عبد العلی آسی مدراسی)

ومصدر این باب بر وزن مفاعلة وفعلاً وفعلاً می آید، چوں: قَاتَلَ يُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً وَقِتَالًا وَقِتَالًا، و صحیح و مثال واجوف این باب یکسان است چوں: ضَارَبَ وَوَاعَدَ وَقَاوَلَ، ناقص یائی الْمُرَامَةُ: بایک دیگر تیر انداختن، رَامَى يُرَامِي مُرَامَةً الْمُرَامِي الْمُرَامِي رَامٍ لَا تُرَامُ، لفیف همجو ناقص آید، چوں: وَافَى يُؤَافِي مُوَافَةً، مهموز هر باب چوں صحیح آن باب باشد، مضاعف: الْمُحَابَّةُ وَالْحَبَابُ: بایکدیگر دوستی داشتن حَابَّ يُحَابُّ مُحَابَّةً، ماضی مجهول: حُوبٌ، مستقبل مجهول: يُحَابُّ، اصل مستقبل معلوم يُحَابُّ، واصل مجهول يُحَابُّ، بعد از آنکه ادغام کردند هر دو یکسان شدند، الادر دو جمع مؤنث معلوم: يُحَابِّنَ تُحَابِّنَ مجهول: يُحَابِّنَ تُحَابِّنَ، و همچنین اسم فاعل و اسم مفعول نیز بر یک صورت آید در لفظ چوں: مُحَابٌّ، لیکن اصل اسم فاعل مُحَابِّتٌ بود و اصل اسم مفعول مُحَابَّتٌ، امر: حَابَّ حَابَّ حَابِّ، نهی لَا تُحَابَّ لَا تُحَابَّ لَا تُحَابِّ.

باب افتعال این باب مطاوع فعلٌ باشد چوں: جَمَعْتُهُ فَاجْتَمَعَ وَنَشَرْتُهُ فَانْتَشَرَ، و شاید که بین اثنین باشد بمعنی تفاعلٌ چوں: اخْتَصَمَ زَيْدٌ وَعَمْرُوٌ بمعنی فعلٌ باشد، چوں: جَذَبَ وَاجْتَذَبَ، مثال واوی الاِثْتِهَابُ: هبه قبول کردن،

وَقَاوَلَ: مُقَاوَلَةٌ: با کسی قول کردن و گفت و شنید کردن. (ص) **مهموز هر باب:** أَمَرَ يُؤَامِرُ سَاءَلَ يُسْأَلُ وَخَاطَأَ يُخَاطِئُ وَائْتَمَ يُؤَاتِمُ، وَرَأَى يُرَآئِي وَوَاطَى يُوَاطِي وَنَاوَى يُنَاوِي بِالْوَاوِ.

مطاوع: مُطَاوَعَةٌ در لغت بمعنی انقیاد و امتثال ست، در اصطلاح عبارت ست از پس آمدن یک فعل بعد فعل دیگر که متعدی باشد تا دلالت کند بر حصول اثر فاعل آن فعل متعدی در مفعول چوں پس اجْتَمَعَ دلالت می کند بر آنکه اثر فاعل فعل متعدی که قبل او ست در مفعول حاصل شد، و مطاوعت تفعیل چوں: لَوَّمَهُ فَالْتَمَّ یعنی ملامت کرد او را پس ملامت زده گردید، و مطاوعت افعال چوں: أَوْقَدَ النَّارَ فَانْقَدَتْ یعنی افروخت آتش را، پس افروخته گرد آتش، و برائے اتخاذ آید چوں: اخْتَجَرَ یعنی حجره ساخت، و تخیر ای برگزیدن فاعل فعلی را برائے ذات خود چوں: اسْتَحَالَ، یعنی برائے خود پیمود، و ابتداء چوں: اسْتَلَمَ یعنی بوسید که مجرد از س ل م بمعنی بی گزند شدن آمده. (مولوی محمد عبد العلی آسی)

اَتَهَبَ يَتَهَبُ اَتَهَابًا الْمُتَهَبُ اَتِهَبُ لَا تَتَهَبُ، اصل اَتَهَبَ اَوْتَهَبَ بود و اور اتاء کردند، و تاء رادر تاء ادغام نمودند اَتَهَبَ شد، گاه باشد که گویند: اِيْتَهَبُ يَأْتَهَبُ اِيْتَهَابًا چوں: اِيْتَعَدُ يَأْتَعَدُ اِيْتَعَادًا، مثال یائی: اِتَسَرَ يَتَسَرُ اِتْسَارًا که در اصل اِيْتَسَرَ يَتَسَرُ اِيْتَسَارًا بود، یاء راتاء کردند و تاء رادر تاء ادغام کردند، و گاه باشد که گویند اِيْتَسَرَ يَأْتَسَرُ اِيْتَسَارًا، اجوف واوی الاجْتِيَابُ: قطع بیابان کردن اِجْتَابَ يَجْتَابُ اِجْتِيَابًا، اسم فاعل و اسم مفعول: الْمُجْتَابُ، لیکن اصل اسم فاعل مُجْتَوِبٌ و اصل اسم مفعول مُجْتَوَبٌ بود، امر حاضر: اِجْتَبِ اِجْتَابًا اِجْتَابُوا، اصل امر اِجْتَوِبْ اِجْتَوِبَا اِجْتَوِبُوا بود لفظ ماضی و امر باهم مشتبّه شدند در ثنیه و جمع مذکر، لیکن در اصل تفاوت است، ماضی مجهول: اِجْتَبِ در اصل اُجْتَوِبْ بود کسره او را بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل و او باشد، اجوف یائی: اِلِخْتِيَارُ: برگزیدن، ماضی: اِخْتَارَ مستقبل: يَخْتَارُ اِخْتَارَ در اصل اِخْتِيرَ بود یاء الف شد، ماضی مجهول: اُخْتِيرَ در اصل اُخْتِيرَ بود کسره بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند

اِيْتَهَبُ: بدانکه این لغت بعضی مجازیین که لین را موافق حرکت ما قبل بحرف علت بدل می کنند پس می گویند: اِيْتَهَبَ بقلب را و یاء از جهت کسره ما قبل، و یَأْتَهَبُ بقلب و او بالف از جهت فتح ما قبل، و همچنین مُوْتَهَبٌ مُوْتَسَرٌ و اِيْتَسَرَ بابقائے حرف علت و عدم ادغام آن. **اِجْتَبَ:** در اصل اِجْتَوِبْ بود، و او متحرک ما قبلش مفتوح، و او را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و یاء الف را حذف کردند.

اُخْتِيرَ: بدانکه اصل تحریک در همزات و صل کسره است؛ زیرا که حرف دایمی بر سکون می باشد، و ساکن را عند التحریک کسره می دهند و لا نزد وجود داعی قوی مضموم و مفتوح هم می آید، و داعی بسوئے ضمه اش در افعال ضمه جزء و ثالث مضموم باشد لا محاله همزه مضموم خواهد شد، تا وقت کسره اش ایهام خروج از کسره بسوئے ضمه که وزن متر و کست لازم نیاید چوں: اُخْرِجَ و اِسْتَقِيمَ و اِجْتَبَ و اِخْتَوَرَ پس کسره اش از انجا که اصلی ست و تابع کسره و فتنه حرف ثالث نیست حرف ثالث خواه مکسور باشد چوں: اِضْرِبْ و خواه مفتوح چوں: اِسْمَ و اِخْتَارَ و اِسْتَقَامَ همزه مکسور خواهد بود، و در حال خود باقی خواهد ماند، هذا تفصیل ما فی الشرح الرضی.

و ازین ضابطه کلیه هوید باشد که جائیکه در افعال حرف ثالث مضموم خواهد بود همزه هم لا محاله مضموم خواهد بود لا غیر، والا مکسور چنانکه اصلی ست و ضمه همزه در مثل اُدْعِ باوجود کسره ثالث برائے افتراق ناقص و اوای از ناقص یائی ست پس ریبے باقی نماند در کسره همزه مثل: اُنْقِدَ و اُخْتِيرَ باوجود کسره ثالث خواه خالص باشد خواه باشام چوں: اُخْتِيرَ و اُنْقِدَ و ضمه همزه باوجود ضمه ثالث چوں: اُخْتَوَرَ =

بعد از سلب حرکت ما قبل، اُخْتَبِرَ شد، ناقص یائی الاجْتِبَاءُ: برگزیدن: اِجْتَبَى يَجْتَبِي اجْتِبَاءً

= وَاَنْقُوْدَ واضح شد غلط بودن ضمه همزه باوجود کسره ثالث، چنانچه بر زبان عامه مشهور است، و من بعد اگر چه طبع سلیم مناظری خبیر تردی درین قاعده باقی نماند، اما برائے افهام مجادل سندی از کتب ائمه معتبرین قدماء و متاخرین برائے خلوص کسره همزه نزد کسره ثالث و ضمه آن نزد ضمه ثالث خالص باشد خواه با شام نقل می کنم.

قال ابن الناطم: وإن كان الماضي معتل العين على افتعل كاختار وانقاد فعل بثالثه ما فعله بأوله نحو باع، وقال: ولفظ بهمزة الوصل على حسب اللفظ بما قبل حرف العلة. وفي "أوضح المسالك" بلفظ بهمزة الوصل من نحو اختار وانقاد إذا صار مجهولين على حسب التاء والقاف من الكسرة والضمة والإشمام، وفي "البهجة المرضية" ويلفظ بهمزة الوصل كحركة التاء والقاف من نحو انقاد واختار عند كونهما مجهولين، وقال ابن عقيل: في اختار وانقاد ثلاثة أوجه: الضم كاختور وانقود، والكسر كاختير وانقيد، والإشمام، وتجري همزة بمثل حركة التاء والقاف.

و در شرح عبد الله قزوینی ست جائزست در حرف ثالث مثل اِخْتَارَ وَاِنْقَادَ کسره ضم و اشام و دریں ابواب همزه اینها تا تلح حرف ثالث می باشد، و فی "شرح الأصول الگبریة" تضم همزة الوصل فیما وقع بعد الساكن منه ضمة أصلية نحو أخرج، ویشم ضمها کسرة قبل کسرة تشم ضمة نحو اختير. وقال أبو حيان: إذا أشممت الضمة في التاء والقاف من نحو اختير وانقيد أشممت الهمزة والضم، وإذا أخلصت الكسرة كسرت الهمزة، و اگر خوف بسط نمی بود روایات کثیره از کتب قوم دریں باب نقل می کردم، و اگر حالاهم در دل اختلاجی پیدا شود، و گوید: که دریں عبارت که بقلم آوردی تغلیط ضمه همزه باوجود کسره ثالث که مدعی آن هستی کجاست؟ گویم: تعیین حرکت همزه بحرکت مخصوص دلیل صریحست بر تغلیط غیر آن حرکت مثلاً اگر گویند: که عین کلمه اگر مکور باشد همزه وصل هم مکور باشد چوں اِضْرِبْ، و ایں صریحست در آنکه اِضْرِبْ بضم همزه غلطست، آری علماء را حاجت بتفصیل تغلیط و تحطی در آن هنگام می افتد که در زبان شان حرکت خلاف تنصیص ایشان بر زبان عوام بوده باشد، چنانچه در زبان ماشائغ شده در بعضی اذہان باوجود تنبیه هم مرتکز گشته، لهذا نص کردیم که ضمه همزه اِخْتَبِرَ باوجود کسرتاء غلط محضست گو در لغت ردیه هم یافته شود چرا که اعتبار بر لغات فصیح و مذاهب مختاری باشند بر لغات غریب، فائیت ولا تتبع الهوی. (مولوی انور علی)

الاجْتِبَاءُ: ناقص واوی الارْتِبَاءُ: پسندیدن، لفیف مقرون الاستواء: راست شدن، مہوز فاء الإِتْبَالُخُ: شوریده شدن کار، مہوز فاء مضاعف الإِتْبَحَاجُ: فروخته شدن آتش، مہوز فاء واجوف الإِتْبِيَالُ: ساختن و نیکو کردن چیزی، مہوز فاء و ناقص الإِتْبَلَاءُ: تقصیر کردن، مہوز عین الإِکْتِبَابُ: اندوگین شدن، مثال و مہوز عین الإِتْبِيَابُ: شرم داشتن، ناقص و مہوز عین الإِتْبِيَاءُ: در مانگی شدن و مفلس شدن، مہوز اللام الإِخْتِبَاءُ: پنهان شدن، مثال و مہوز اللام، الإِئْتَاءُ: تکیه کردن، اجوف و مہوز اللام الإِسْتِيَاءُ: اندوگین شدن.

الْمُجْتَبَى الْمُجْتَبَى اجْتَثَّ لَا تَجَثَّبْ، مضاعف الإمتداد: كَشِدْنَ إِمْتَدَّ يَمْتَدُّ إِمْتِدَادًا فَهُوَ مُمْتَدٌّ، اسم فاعل واسم مفعول يكمان ست، لیکن اصل اسم فاعل مُمْتَدِّدٌ، واصل اسم مفعول مُمْتَدَّدٌ، امر حاضر: إِمْتَدَّ إِمْتَدَّ إِمْتَدَّدَ، نهی: لَا تَمْتَدَّ لَا تَمْتَدَّ لَا تَمْتَدَّدَ، باب الافعال این باب متعدی نباشد، ومطاوع فعل بود، چوں کَسَرَتْهُ فَأَنْكَسَرَ، وشاید که مطاوع أَفْعَلَ باشد، چوں أَرْعَجَتْهُ فَأَنْزَعَجَ، اجوف واوی الْإِنْقِيَادُ: رام شدن، انْقَادَ يُنْقَادُ انْقِيَادًا، امر: اِنْقَدْ نهی لَا تَنْقَدْ، ماضی مجهول: اُنْقِيدَا اصلش اُنْقُوْدُ بود، کسر بر واو ثقیل بود بما قبل دادند بعد از سلب حرکت ما قبل واو ساکن ما قبل مکسور بیاء بدل شد، اُنْقِیدَ شد، مستقبل مجهول: يُنْقَادُ تا آخر، ناقص واوی الْإِنْصِبَاءُ: سوده شدن اِنْمَحَى یَنْمَحِیْ اِنْمَحَاءً الْمُنْمَحِی الْمُنْمَحِی اِنْمَحٍ لَا تَمْنَحِ، ویریں قیاس بود لفیف مقرون الزواء: گوشه گرفتار، اِنْزَوَى یَنْزَوِیْ اِنْزَوَاءً فَهُوَ مُنزَوْ وَذَاكَ مُنزَوٰی امر حاضر: اِنْزَوْ، نهی: لَا تَنْزَوْ، مضاعف الانصباب: رِیْحَتَه شَدْنَ اِنْصَبَّ یَنْصَبُّ اِنْصِبَابًا فَهُوَ مُنْصَبٌّ امر اِنْصَبَّ اِنْصَبَّ نهی لَا تَنْصَبَّ لَا تَنْصَبَّ.

باب استفعال: ایں باب برائے طلب فعل باشد چوں: اِسْتَكْتَبَ وَاِسْتَخْرَجَ، و شاید کہ برائے انتقال باشد از حالی بحالے چوں: اِسْتَحْجَرَ الطَّيْنُ وَاِسْتَوَقَّ الْجَمَلُ، و شاید کہ بمعنی اعتقاد باشد

کسر تہ: خواه اصلش متعدی باشد، چوں: کَسَرَ وَاَنْكَسَرَ چوں: عَدَمَ وَاَنْعَدَمَ و همچنین ضرورت که این باب از افعال جوارح باشد، مثل دست و پا و زبان و امثال آن.

انصَبَ: مہوز فاء چوں الانْصَاطُ: کج شدن، مہوز فاء واجوف الانْصِیاءُ: کج شدن، مہوز العین الانْذِناجُ: دریدہ شدن مشک، مہوز العین و ناقص الانْفِقاءُ الانْشِقاءُ: مہوز اللام الانْطِفاءُ: فرو مردن آتش. **اسْتَكْتَبَ:** الاسْتِکْتَابُ بنوشتن چیزی خواستن الاسْتِخْرَاجُ: بیرون کردن خواستن.

و شاید که گویند: اسْتَحَى يَسْتَحِي اسْتِحَاءَ فَهُوَ مُسْتَحٍ اسْتَحَ لَا تَسْتَحَ، و در حیی جائز است که ادغام کنند، و گویند: حَيَّ يُحْيِي، لَفِيفٌ مَفْرُوقٌ اسْتَوْفَى يَسْتَوْفِي اسْتِيفَاءً مُسْتَوْفٍ اسْتَوْفَ لَا تَسْتَوْفٍ، مضاعف الاستتباب تمام شدن کار:

اسْتَتَبَّ يَسْتَتَبُّ اسْتِتَابًا الْمُسْتَتَبُّ الْمُسْتَتَبُّ أَمْرٌ اسْتَتَبَّ اسْتَتَبَّ اسْتَتَبَّ نَهْيٌ
لَا تَسْتَتَبُّ لَا تَسْتَتَبُّ لَا تَسْتَتَبُّ

و بریں قیاس است امر غائب و نہی غائب و جحد.

باب تفعّل: و این باب اکثر مطاوع فعل باشد، چون: قَطَعْتُهُ فَتَقَطَّعَ، و بمعنی تکلف و تشبہ آید چون: تَحَلَّمَ وَتَزَهَّدَ، و بمعنی مهلت آید چون: تَجَرَّعَ زَيْدٌ چون در مستقبل باب تفعّل و تفاعل و و تاء جمع شوند جائز باشد که یکے را بیندازند چون: تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَتَزَاوَرُ.....

حیی: درین اشاره است بآنکه ترک ادغام و باقی داشتن این کلمه بر اصل خود اکثر واضح است از ادغام، پس ترار سد که در حیی ماضی معلوم باشد یا مجهول ادغام کنی، و گوئی: حَيَّ بفتح حاء در معلوم، و حَيَّ بضم حاء در مجهول بر لغت فصیح، و بکسر حاء نیز آمده، و همچنین در أُحْيِيَّ و اسْتُحْيِيَّ و حُوِّيَّ که مواضع مجهول از باب افعال و استفعال و مفاعلت اند جائز است که در آنها ادغام کنی، و گوئی: أُحْيِيَّ و اسْتُحْيِيَّ و حُوِّيَّ، اما در ماضی معلوم این ابواب چون تعلیل مقدم است بر ادغام ادغام را ممتنع دارند؛ زیرا که چون یاء لام کلمه بسبب افتتاح ماقبل بالف مبدل شد، متجانسین باقی نماند که در آنها ادغام نموده می شد. (منه)

و بمعنی تکلف: ای ظاهر کردن چیزیکه در ذات فاعل موجود نباشد اما مرغوب او بود و قصد تحصیلش داشته باشد چون: تَحَلَّمَ زَيْدٌ که فاعلش می خواهد که خود را حلیم نماید باظهار افعال اهل حلم، و قصد می سازد که حلیم شد، و همین است فرق در باب تفعّل و تفاعل که در آن فاعل قصد آن چیز متکلف ندارد بلکه قصد اظهار نابودن آن می کند چنانچه: تَجَاهَلَ زَيْدٌ یعنی زید جهل خود را نمود، و قصد ندارد که جاہل شود. **و تشبہ آید:** مثال تشبہ تَكَوَّفَ زَيْدٌ کوفیان مانند کرد خود را و نسبت کرد بسوئے ایشان.

تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ: برائے تخفیف و جائز باشد تا اول که در تاء دوم ادغام کنند بشرطیکه بعد متحرک و یاء مدّه واقع شود چون: تَنَزَّلُ وَتَتَبَاعَدُ گوئی: فَتَنَزَّلُ وَفَتَبَاعَدُ وَقَالُوا: تَنَزَّلُ، وَقَالُوا: تَبَاعَدُ با دغام و ازین ست قراءت لا تتأجوا.

عَنْ كَهْفِهِمْ، ناقص یائی التَّمَنَّى: آرزو خواستن، تَمَنَّى یَتَمَنَّى تَمَنِّیًا، اصل مصدر تَمَنَّى بود ضمّه را بجهت یاء بکسرہ بدل کردند اسم فاعل: مُتَمَنٍّ، اسم مفعول: مُتَمَنِّی، امر حاضر: تَمَنَّ، نہی: لَا تَمَنَّ. بحذف یک تاء، مضاعف: تَحَبَّبَ یَتَحَبَّبُ تَحَبُّبًا الْمُتَحَبَّبُ الْمُتَحَبَّبُ تَحَبَّبَ لَا تَحَبَّبَ بر قیاس صحیح.

باب تفاعل: اصل این باب آن ست کہ میان متعدد باشد چنانکہ باب مفاعلتہ، لیکن مجموع اینجا فاعل باشد بحسب صورت چوں: تَضَارَبَ زَيْدٌ وَعَمْرُو، ودر مفاعلتہ یکے بحسب صورت فاعل و دیگر مفعول چنانکہ گفتہ شد، و شاید کہ بمعنی اظهار چیزے باشد کہ آن چیز نباشد چوں: تَجَاهَلَ وَتَمَارَضَ، و بمعنی أَفْعَلَ آید چوں تَسَاقَطَ بمعنی أَسْقَطَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى:

كَهْفِهِمْ: تمام الآیہ: ﴿وَتَرَى الشَّمْسَ﴾ وبنی تو اے سینندہ آفتاب را ﴿إِذَا طَلَعَتْ﴾ چوں طلوع کند ﴿عَنْ كَهْفِهِمْ﴾ از غار ایشان ﴿ذَاتَ الْيَمِينِ﴾ بسوئے راست آیندہ چہ غار در مقابلہ قطب شمال افتاد ﴿إِذَا غَرَبَتْ﴾ وچوں غروب کند ﴿تَقَرُّضُهُمْ﴾ ہر د از ایشان دیگر ﴿وَذَاتَ الشَّمَالِ﴾ بسوئے چپ نگرندہ ﴿وَهُمْ﴾ وایشان ﴿فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ﴾ در فراخی اند از غار یعنی در وسط آن بحیثیتیکہ روح و ہوا بر ایشان میرسد، و از تعفن غار ایمن اند، حق سبحانہ تعالیٰ از احوال اصحاب کہف خبر میدہد کہ غار ایشان در طرف جنوبی کوہ بنالوس بود لا جرم آفتاب بوقت طلوع و غروب ہر دو جانب غار میتافت، و عفونت آزا تحلیل میگردد و ہوا را باعتدال بازی آورد، و درون غار نمی تافت؛ تا الوان و اجساد ایشان متغیر ثیاب ایشان را کہنہ نگراند. (مولوی انور علی)

مضاعف: اجوف واوی التَّرَوُّحُ: شبانگاہ رفتن، اجوف یائی التَّرَيُّدُ: افروودہ شدن، لفیف مقرون واوی التَّرَوِّي: سیراب شدن، لفیف مقرون یائی التَّرَنِّي: صاحب زینت شدن، مہوز الفاء التَّادُّبُ: ادب گرفتن، مضاعف، و مہوز التَّائُثُ: بسیار کالا شدن، اجوف واوی و مہوز التَّأَوُّلُ: تاویل کردن، اجوف یائی و مہوز التَّائِدُ: نیرومند شدن، ناقص و مہوز فاء التَّائِي: پدیری گرفتن و گردن کشی کردن، لفیف مقرون واوی و مہوز فاء التَّأَوِّي: جمع شدن، لفیف مقرون یائی التَّائِي: قصد چیزی کردن، مہوز العین التَّكَايُ: رنجاندن، مثال و مہوز عین التَّوَادُّ: زندہ در گور کردن، مہوز العین ناقص التَّمَايُ: فراخ شدن پوست، مہوز لام التَّبَرُّؤُ: بیزار شدن، و مثال و مہوز اللام التَّوَضُّؤُ: دست دروے شستن، اجوف و مہوز لام التَّبَوُّؤُ: جائے گرفتن، اجوف یائی و مہوز لام التَّهَيُّؤُ: ساختہ شدن.

﴿تَسَاقَطَ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا﴾ أي أَسْقَطَ، ناقص واوی، التَّصَابِي عَشَق بازی کردن، تَصَابِي يَتَصَابِي تَصَابِيًّا ضمه در مصدر بکسر بدل شد، چنانکه در باب تفعّل اسم فاعل: مُتَصَابٍ، اسم مفعول: مُتَصَابِي، امر: تَصَابَ نهي: لَا تَصَابَ بخذف یک تاء، مضاعف التَّحَابُ: بایک دیگر دوستی داشتن تَحَابَ يَتَحَابُ تَحَابًا فَهُوَ مُتَحَابٌ، امر حاضر: تَحَابْ تَحَابْ تَحَابَبْ، نهي: لَا تَحَابْ لَا تَحَابْ لَا تَحَابَبْ.

فصل

بدانکه فاء در باب تفعّل و تفاعل هرگاه یکی از یازده حروف باشد: تاء و ثاء و دال و ذال و زاء و سین و شین و صاد و ضاد و طاء و ظاء، روا باشد که تاء را ساکن کنند و از جنس فاء گردانند و ادغام کنند، **تَسَاقَطَ:** بدانکه قراء درین آیت در لفظ تَسَاقَطَ اختلاف بچند وجوه واقع است امام حمزه تَسَاقَطَ از تفاعل بلا تشدید سین می خوانند، و مثال بر همین قراءت ست و امام نافع و ابن کثیر و ابو عمرو و ابن عامر و ابی بکر تشدید سین می خوانند و ادغام تاء در سین و باقیان بکسر قاف از مفاعله می خوانند، و امام ابو حفص که درین دیار قراءتش مشهور است از ایشان ست تَسَاقَطُ تَسْقِطُ از باب افعال نیز آمده.

أَسْقَطَ: ﴿وَهَرَّيْ إِلَيْكَ بِجَذْعِ النَّخْلَةِ تَسَاقَطَ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا﴾ (مریم: ۲۵) و میل ده بسوئے خودای مریم تنه خشک شده را، تا فرد ریزد و خرمائی تازه، ظاهر از کلام مصنف چنان معلوم می شود که در آیت تَسَاقَطَ بصیغه ماضی ست مگر هیچمدان برین قراءت اطلاع نیافته. آری بر قراءت حمزه که باب تفاعل بمعنی باب افعال است تفسیر به تَسْقِطُ بصیغه تاء می باید و اگر در تفسیر مضارع بماضی اشارت این ست که مضارع در اینجا بمعنی ماضی است در تفسیر اسقطت بصیغه تانیث میبایست چرا که تساقط مؤنث ست و شاید که برائے کلام مصنف و جی ست که ذهن ناقص بآن نمیرسد. (منه)

تَصَابِيًا: اجوف واوی نحو التَّلَاؤُمُ: بایک دیگر ملامت کردن، اجوف یائی التَّلَاؤُودُ: افزودن شدن، لفیف مقرون واوی التَّلْدَاوِي: خوشستن را بچیزی دارو کردن، و یائی چوں: تَعَايَا عَلَيْهِ الْأَمْرُ بمعنی أَعْيَا، مهوز فاء چوں: التَّلَامُؤِيك دیگر را فرمودن، مهوز فاء لفیف مقرون چوں التَّلَائِي: قصد کردن، ناقص مهوز فاء التَّلَاحِي: برادری گرفتن با یکدیگر، مهوز العین التَّلَاؤُبُ: فاژه کشیدن ناقوس، و مهوز العین التَّلَرَائِي یک دیگر را دیدن، مهوز لام التَّلَحَاطُ خطا کردن، مثال و مهوز اللام التَّلَوَاطُ التَّوَأَفُ.

وهر جا که اول ساکن باشد همزه وصل در آید، پس در تَطَهَّرَ يَتَطَهَّرُ تَطَهَّرًا گوئی: اِطَّهَّرَ يَطَّهِّرُ اِطَّهَّرًا، و در تَدَارَكَ يَتَدَارَكَ تَدَارُكًا، اِدَّارَكَ يَدَّارَكَ اِدَّارُكًا، در قرآن مجید آمده است: الْمُزَّمِّلُ الْمُدَّثِّرُ، فَادَّارَأْتُمْ و بریں قیاس بود اِتَّرَبَ يَتَرَّبُ اِتَّرَبًا، و اَتَابَعَ يَتَابِعُ اِتَابِعًا، و اِثْبَتَ يَثْبِتُ اِثْبَتًا، و اِثَاقَلُ يَثَاقِلُ اِثَاقِلًا، و اِثَّرَ يَثَّرُ اِثَّرًا، و اِدَّارَكَ يَدَّارَكَ اِدَّارُكًا، و اِذَّكَرَ يَذَّكِّرُ اِذَّكَرًا، و اِذَّابَحَ يَذَّابِحُ اِذَّابِحًا، و اِزَّمَلَ يَزَمِّلُ اِزَّمَلًا و اِزَّاورَ يَزَّاورُ اِزَّاورًا، و اِسَّرَعَ يَسَّرِعُ اِسَّرِعًا، و اِسَّارَعَ يَسَّارِعُ اِسَّارِعًا، و اِشَّجَعَ يَشَّجِعُ اِشَّجَعًا، و اِشَّاعَرَ يَشَّاعِرُ اِشَّاعِرًا، و اِصَّعَدَ يَصَّعِدُ اِصَّعَدًا، و اِصَّاعَدَ يَصَّاعِدُ اِصَّاعَدًا، و اِضَّرَعَ يَضَّرِعُ اِضَّرِعًا، و اِضَّاعَنَ يَضَّاعِنُ اِضَّاعِنًا، و اِطَّهَّرَ يَطَّهِّرُ اِطَّهَّرًا، و اِطَّابَقَ يَطَّابِقُ اِطَّابِقًا، و اِظَّرَفَ يَظَّرِفُ اِظَّرَفًا، و اِظَّاهَرَ يَظَّاهِرُ اِظَّاهِرًا.

فصل

بدانکه چون عین فعل در باب افتعال یکے ازین حروف مذکورہ باشد روا بود کہ تائے افتعال را عین گردانند و ساکن کردہ در عین ادغام کنند پس دو ساکن جمع شوند فاء و تاء بعضی حرکت تاء را بر فاء اُگنند، و در اِخْتَصَمَ يَخْتَصِمُ اِخْتِصَامًا فَهُوَ مَخْتَصِمٌ وَ ذَاكَ مَخْتَصِمٌ گویند:

وہر جا: بعد ادغام تاء در فاء نظر کنند اگر ما قبل تاء حرف دیگر متحرک مانده است احتیاج ہمزه وصل نباشد، چنانچہ در مضارع و اسم فاعل و اسم مفعول، والا ہمزه می آرند برائے ابتداء بسکون، چنانچہ در ماضی و مصدر و مصنف **ف** برائے ہر حرف دود و مثال آورده، یکے از باب تَفَعَّلَ و دیگرے از باب تَفَاعَلَ کہ جمع امثلہ بیست و دو باشد، اِطَّهَّرَ بتشدید الطاء و الہاء در اصل تَطَهَّرَ بود، تاء واقع شد بجائے فائے تفعّل، تائے تفعّل را طاء کردند بعدہ دو حرف از یک جنس بہم آمدند اول را ساکن کردہ در دوم ادغام کردند برائے ابتداء بسکون ہمزه وصل آوردند بر ہمیں قیاس ست یَطَّهِّرُ، مگر آنکہ چون در و حاجت ہمزه وصل نبود در نیاوردند.

فَادَّارَأْتُمْ: قوله تعالى: ﴿وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَّارَأْتُمْ﴾ (البقرة: ۷۲) ہر گاہ می کشتید نفسی را دفع می کردید قتل آنرا از نفس خود و نسبت بدیگر میدادید.

خَصَمٌ يُخَصِّمُ خِصَامًا فَهُوَ مُخَصَّمٌ وَمُخَصَّمٌ خَصَمٌ لَا تُخَصِّمُ، وبعضی فاء را بجہت التقای ساکنین حرکت بکسرہ دہند، وگویند: خَصَمَ یَخِصِّمُ خِصَامًا فَهُوَ مُخَصَّمٌ وَمُخَصَّمٌ وَخِصَمٌ لَا تُخَصِّمُ، ہمزہ وصل یفتاد از برائے حرکت فاء۔

باب افعال: اِحْمَرَّ يَحْمَرُّ اِحْمَرًا اَفْهُوَ مُحْمَرٌّ اِحْمَرَّ اِحْمَرًا اِحْمَرَّ لَا تَحْمَرُّ لَا تَحْمَرُّ لَا تَحْمَرُّ.

خَصَمَ: بدانکه خَصَمَ در اصل اِخْتَصَمَ بود تا ئے افتعال بصاد جمع شد تا ئے را صاد کردند بعده دو حرف یک جنس بهم آمدند، و هر دو متحرک و ما قبل آنها حرف صحیح ساکن حرکت حرف اول نقل کرده بما قبل دادند و اول را در ثانی ادغام نمودند اِخَصَمَ شد، همزه که بجهت تعذر ابتداء بسکون آورده بودند حذف کردند خَصَمَ بفتح خاء شد، و گاهی خاء را کسره دهند تا ئے التباس بماضی باب تفعیل نیفتد و اِخَصَمَ بکسر خاء خوانند، و این کسره بر آنست که هرگاه تا ئے را صاد کرده در صاد ادغام کردند لاجرم حرکت صاد اول اقلندند، پس خاء را حرکت کسره دادند از آنکه ساکن هرگاه متحرک شود بکسره متحرک گردد چون در ماضی فته و کسره خاء هر دو جائز بود در مضارع فاء را نیز مفتوح و مکسور کردند بهمین دو وجه مذکور پس گویند: خَصَمَ یُخَصِمُ و گاهی باتباع فاء یاء را هم مکسور نمایند، همچنین در امر فته و کسره فاء هر دو جائز است پس گویند خَصَمَ خَصِمَ، و همچنین در اسم فاعل و اسم مفعول بفتحه و کسره خاء می گویند چون: مُخَصَّمٌ مُخَصِّمٌ و مُخَصَّمٌ مُخَصِّمٌ، لیکن در اسم فاعل و اسم مفعول گاهی فاء را نیز ضمه دهند بسبب اتباع میم، و در مصدر هم سوائے فتح و کسره ابقائے همزه وصل نیز مروی شده، و این شاذ است، همچنانکه اجتماع ساکنین در مضارع که از عرب منقول شده، المصدر: خَصَمًا خَصَامًا اِخَصَّمًا و طریقه ادغام هر یک از این حروف و دوازده گانه برین قیاس باید کرد.

صرف صغیر:

خَصَمَ خِصْمٌ يُخَصِّمُ خَصَمًا وَخِصَامًا وَإِخْصَامًا فَذَاكَ مُخَصِّمٌ وَمُخِصِّمٌ وَمُخَصِّمٌ وَخَصَمٌ يُخَصِّمُ خَصَمًا
وَخِصَامًا وَإِخْصَامًا فَذَاكَ مُخَصِّمٌ وَمُخِصِّمٌ وَمُخَصِّمٌ الْأَمْرَ مِنْهُ خَصَمٌ خِصْمٌ وَالنَّهْيَ عَنْهُ لَا تَخَصِّمُ لَا تُخَصِّمُ
الظَّرْفَ مِنْهُ مُخَصِّمٌ وَمُخِصِّمٌ وَمُخَصِّمٌ

و در بعض رسائل صرف اثباتِ همزه در ماضی هم دیده شد، و صورت ماضی و مصدر بچهارگانه منتقل می شود حَصَمَ حِصَمَ حِصَمَ حِصَمَ
حِصَمَ حَصَمًا حِصَمًا حِصَمًا حِصَمًا و بعضی صرفیان در ماضی ادغام نکنند و در بواقی ادغام نمایند؛ حصول الالتباس
بماضی التفعیل فی الماضي لا غیر.

إِحْمَرُّ: اجوف واوی الإِعْوَجَّجُ: کج شدن، یائی الإِیِّضَاضُ: سفید شدن، ناقص الإِفْتِوَاءُ خدمت کردن، لفیف مقرون الإِجْوَاءُ: سیاه شدن.

باب افعیلال: اِحْمَارَّ يَحْمَارُّ اِحْمِيرَارًا فَهُوَ مُحْمَارٌّ اِحْمَارَّ اِحْمَارَّرُ لَا تَحْمَارَّ لَا تَحْمَارَّ لَا تَحْمَارَّرُ. باب فعلله: دَخَرَجَ يُدَخِرُجُ دَخَرَجَةً وَدِخْرَاجًا فَهُوَ مُدَخِرُجٌ وَذَاكَ مُدَخِرُجٌ دَخَرِجٌ لَا تُدَخِرُجُ. باب تفعّل: این باب مزید فیہ رباعی ست و در ماضی وے یکی حرف زائدہ است چوں: تَدَخَرَجَ يَتَدَخَرُجُ تَدَخَرُجًا فَهُوَ مُتَدَخِرُجٌ وَذَاكَ مُتَدَخِرُجٌ لَا تَتَدَخَرِجُ. باب افعنلال: اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ اِحْرِنْجَمًا فَهُوَ مُحْرَنْجِمٌ وَذَاكَ مُحْرَنْجِمٌ اِحْرَنْجِمَ لَا تَحْرَنْجِمُ. باب افعلال: اَلْاِقْشَعَرَارُ: مَوْنٌ بِرَتْنٍ خَاسِتِنٍ، اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشَعَرَارًا فَهُوَ مُقْشَعِرٌّ اِقْشَعَرَّ اِقْشَعَرَّ اِقْشَعِرُّ لَا تَقْشَعِرُّ لَا تَقْشَعِرُّ لَا تَقْشَعِرُّ، این دو باب مزید فیہ رباعی ست کہ در و ہمزہ وصل در آید، و دو حرف در ماضی وے زائدہ است.

فصل

بدانکہ افعنلال در ثلاثی مزید فیہ آمدہ است اَلْاِقْعِنْسَاسُ: واپس شدن و سخت شدن، اِقْعِنْسَسَ يَقْعِنْسِسُ اِقْعِنْسَاسًا، حرف اصل قَعَسُ ست.

تَدَخَرَجَ: ہفت ملحق بتدخرج اول چوں: تَجَلَبَبَ، دوم: تَقَلَّسَ، سوم: تَمَكَّنَ، چہارم: تَجَوَّرَبَ، پنجم: تَسَرَّوَلَ، ششم: تَشَيَّطَنَ، ہفتم: تَقَلَّسَى، المضاعف منہ التذبذب: جنبیدن، مثال التَّوَهُؤُ: فریاد کردن زن از جہت حزن، ناقص التقلسی: کلاہ پوشیدن، مہوز العین النِّظَامُنُ: سر اقلندہ شدن، مہوز لام چوں: تَرَمَّيَاتُ السَّحَامَةِ إِذَا بَحِصَتْ لِلْمَطْيِ، مضاعف و مہوز التَّكَأْكُؤُ: بدول شدن. **افعنلال:** دو ملحق برائے اِحْرَنْجَمَ اول اِقْعِنْسَسَ دوم اِسْلَنْفَى و نزد مصنف دو باب دیگر اجلوَدَ و اِخْشَوْشَبَ ملحق بہ اِحْرَنْجَمَ، بدانکہ این ہر دو باب رباعی مزید برائے لزوم و مبالغہ بود و برائے مطاوعت مجرد نیز آید ثعجرہ فاعنجر أي صَبَبَهُ فَأَنْصَبَ، و فیہ مبالغہ و قَشَعَرْتُهُ فَأَقْشَعَرَّ.

افعنلال: اگر کہے گوید: کہ ہر گاہ این باب از مزید فیہ ثلاثی بود پس سزاوار آن بود کہ در ذیل ثلاثی الاصل اند یا ملحق بر رباعی پس ذکر آنہا در فصل علیحدہ می باشد اگر چہ مرضی مصنف شق اخیر ست چنانچہ از قول او در اول کتاب کہ فصل ثلاثی مزیدہ باب مشہور ست بآن تاسل.

افعال نیز آمده است اِجْلُوْا ذُ: شتاب رفتن، اِجْلُوْذَ یَجْلُوْذُ اِجْلُوْا ذَا. وافعیال نیز آمده است، اِعْشَوْ شَبَ یَعْشَوْ شَبُ اِعْشِیْ شَابًا. وافنعلاء نیز آمده است چوں: اِسْلَنْقَى یَسْلَنْقِیْ اِسْلَنْقَاءُ.

فصل

بدانکہ مجموع ہمزہائے وصل کہ در اول فعل ماضی ثلاثی مزید فیہ و رباعی مزید فیہ است در درج کلام بیفتند، و ہمچنین ہمزہائی دیگر کہ در اول مصدر ہا، و امر ہائے این باب ہا باشد الا ہمزہ باب افعال کہ ہمزہ وے قطعی ست ساقط نشود، نہ در درج کلام، نہ در مصدر، نہ در ماضی، نہ در امر.

فصل

بدانکہ چوں ذہب را تعدیہ کنند گویند: ذَهَبَ بِه ذَهَبَ بِهَمَا ذَهَبَ بِهَمْ ذَهَبَ بِهَا ذَهَبَ بِهَمَا

افعال: خاصیت این باب ارتجال و لزوم ست چوں: اِجْلُوْذَ فِی السَّیْرِ اَیْ اَسْرَعَ کہ مجردش درین معنی نیامده، و چوں: اِعْلُوْطَ یعنی گردن شتر بہ نشست بر پشت او کہ غلط مجردش بمعنی تیر زدن و ہدی یاد کردن کسی را آمده است.

افعیال: خاصیت این باب مبالغہ و غلبہ لزوم ست چوں: اِعْشَوْ شَبَتْ اَلْأَرْضُ اَیْ صَارَتْ ذَاتَ عَشْبَةٍ کَثِیْرَةٍ، و گاہی متعدی نیز می آید چوں: اِخْلُوْکِنَّتْ یعنی شیرین پنداشتم او را، و مطاوع فعل نحو: ثَنِیْتُ فَاثْنُوْنِیْ اَیْ عَطَفْتُهُ موافقت فعل چوں: اِخْلُوْکِیْ اَیْ صَارَ ذَا خُلُوْ موافقت تفعّل چوں: اِخْشَوْشَنَ پوشیدن لباس خشن را.

مجموع ہمزہائے: اختلاف کرده اند در آنکہ این ہمزہ حرفست یا حرکت؟ بعض بسوئے ثانی رفته اند؛ زیرا کہ اگر حرف بودے اورادر خط صورتے مقرر بودی، و حال آنکہ اورادر خط صورتے مقرر نیست، و اکثر بر آن رفته اند کہ حرف ست از آن کہ ساکن می شود، پس اگر حرکت بودے لازم آمدے اجتماع نقیضین. (مولوی انور علی) **تعدیہ کنند:** بدانکہ طریق تعدیہ فعل لازم بسیارست، گاہی مجرد و عند التعدیہ بافعال و گاہی باب تفعّل می برند و این قیاسی نیست بلکہ مقصود بر سماع از اہل زبان ست، و آنچه سہل و قیاسی در طریقہ تعدیہ است ہمیں تعدیہ فعل لازم بحرف جر ست کہ مصنف رحمہ اللہ آزاد درین رسالہ مقدم کردہ، و از جملہ فوائد تعدیہ یکے تعلیم مبتدیان ست برائے طریقہ بنائے فعل مجہول از فعل لازم، پس فعل لازم را اگر متعدی بحرف جر کردہ مجہول کنند فعل رادر ہمہ حال مفرد دارند، و ضمائر مجرور را موافق مفعول مالم یسم فاعلہ مذکر و مؤنث و مفرد و تشنیہ و جمع و حاضر و غائب و متکلم آرند، و خاص کرد ثلاثی مجرور را برائے امثال ازاں کہ اصل ست و ابواب باقی را بمقابلہ گذاشتہ.

ذَهَبَ بِهِنَّ ذَهَبَ بِكَ ذَهَبَ بِكُمُ ذَهَبَ بِكِ ذَهَبَ بِكُمَا ذَهَبَ بِكُنَّ ذَهَبَ بِيْ
 ذَهَبَ بِنَا. اسم مفعول گویند: مَذْهُوبٌ بِهِ مَذْهُوبٌ بِهِمَا مَذْهُوبٌ بِهِمْ مَذْهُوبٌ بِهَا مَذْهُوبٌ
 بِهِمَا مَذْهُوبٌ بِهِنَّ. بدانکہ الف مفاعله و سین استفعال گاہ باشد کہ فعل لازم را متعدی گردانند
 چوں: سَارَ زَيْدٌ وَسَايَرُتُهُ، وَخَرَجَ زَيْدٌ وَاسْتَخْرَجَتْهُ.

قطعه تاریخ وفات مولانا میر سید شریف جرجانی

سید السادات زین الحق والدین آنکہ بود میر اہل علم و فن سید شریف نکتہ داں
 چار شنبہ ہفتم از ماہ ربیع آخر او کرد گلگشت ربیع اول باغ جنان
 چونکہ بود او سرور اقران در قرن خویش سرور قرن آمدہ تاریخش اے آسی از اں

تکمله در خاصیت افعال و افعیال و تصاریف نافعہ مبتدیان

ایں ہر دو باب را مبالغہ و لزوم و لون غالب نحو: اِحْمَرَّ وَاِحْمَارَّ سرخ شد، و عیب قلیل چوں: اِحْوَلَّ وَاِحْوَالَ عَيْنٌ برابر بینی شد سیاهی چشم او، و گاہی ہر دو مقتضی آیند، یعنی برائے لہنا ثلاثی مجرد مناسب معانی لہنا نبود مثل اَقْطَرَ الرَّجُلُ وَاَقْطَارَّ خشمگین شد، و گاہی اَفْعَلَ برائے مطاوعت مجرد آید مثل رَعَوْتُهُ فَارَعَوَى بازداشتم اور اِپس بازماند، و خلیل گوید: اِفْعَلَ مقصور اَفْعَالَ است صحیح از باب اِفْعَالَ اِلَّا حِمِرَّارُ، و تصریف آن گذشت.

اجوف واوی اِلَّا عَوِجَ جَاجُ: کثر شدن، اِعْوَجَّ يَعْوَجُّ اِعْوِجَاجًا فَهُوَ مُعْوَجٌّ اِعْوَجَّ اِعْوَجَّ اِعْوِجَّ لَا تَعْوَجَّ لَا تَعْوَجَّ لَا تَعْوَجَّ. اجوف یائی اِلَّا بِيضَاضُ: سفید شدن اَبْيَضَ يَبْيِضُ اَبْيَضَاضًا فَهُوَ مُبْيِضٌ اَبْيَضَ اَبْيَضَ اَبْيَضَ لَا تَبْيِضُ لَا تَبْيِضُ لَا تَبْيِضُ، ہر دو بر قیاس صحیح، ناقص واوی اِلَّا قِتَوَاءُ: چا کر داشتن خواستن و خدمت خواستن اصلش اِقْتَوَاؤُ بر وزن اِحْمِرَّارُ بود، و او بعد الف زائدہ افتاد ہمزہ گردید، و متعدی بود لش شاذست؛ زیرا کہ اِفْعَالَ را لزوم لازم باشد چنانکہ گذشت.

سوال: اِقْتَوَاءُ اَزِ افْتِعَالٍ چرا نشد؟ جواب: زیرا کہ تاء اصلی ست کہ مجردش قَتَوُست نہ زائد کہ از لوازم افْتِعَالِست. فائدہ: در تصاریف مثل صحیح بر صرف صغیر اکتفاء ورزیدہ شد، و در غیر آن برائے نفع طالبان صرف کبیر نوشتہ آمد.

ماضی معروف: اِقْتَوَى اِقْتَوَا اِقْتَوَوْا اِقْتَوَتْ اِقْتَوَتَا اِقْتَوَيْنِ تا آخر، اصل اِقْتَوَى اِقْتَوَوْا بود، و او در سوم جا بود و اکنون بر زائد از سوم در آمد، و ما قبل او مفتوح آن واویاء شد ویاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و او کہ لام اول ست بسبب لزوم توالی اعلا لین معلل نشد کہ کلمہ بدان

مختل می گردد، و در تشنیه مذکر یاء شد و الف نگردید؛ زیرا که اگر الف گشتی با اجتماع ساکنین بیفتاد و التباس شنی بمفرد لازم آمد و آن مانع تعلیل ست، و در جمع مذکر و واحد مؤنث الف با اجتماع ساکنین تحقیقی افتاد، و در تشنیه مؤنث بعلت فراهم آمدن دو ساکن تقدیر او در جمع مؤنث و او یاء شد بس، همچنین تا آخر.

مضارع معلوم: یَقْتَوِي يَقْتَوِيَانِ يَقْتَوُونَ تا آخر، اصل یَقْتَوِي يَقْتَوُو بود، و او در طرف افتاد و ما قبل مکسور یاء شد، و ضمه یاء بسبب ثقل ساقط گردید، و تشنیه و جمع او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، و یاء در جمع بعد نقل ضمه آن بما قبل بعد سلب حرکت بیفتاد، تَقْتَوِيْنَ مخاطبه و مخاطبات بعد تعلیل متفق شد، و در اصل مختلف؛ زیرا که اصل مخاطبه تَقْتَوِيْنَ بر وزن تَحْمَرِيْنَ، و اصل مخاطبات تَقْتَوُونَ بر وزن تَحْمَرُونَ.

ماضی مجهول: اُقْتَوِيَ اُقْتَوِيََا اُقْتُوْا اُقْتُوِيَتْ اُقْتُوِيَتَا اُقْتُوِيْنَ تا آخر، و او در بعضی بسبب افتادن در طرف و در بعضی در حکم طرف، و کسره ما قبل یاء شد، و یاء بنقل ضمه آن بما قبل بعد سلب حرکت در جمع مذکر غائب بیفتاد، و در باقی صیغها سالم ماند.

مضارع مجهول: يُقْتَوِي يُقْتَوِيَانِ يُقْتَوُونَ تا آخر، و او در واحد مذکر غائب و حاضر و غایبه و در صیغه متکلم بسبب افتادن در زائد بر سوم جا و بودن ما قبل مفتوح یاء شد، و یاء الف گردید و در صیغه تشنیه غائب و غایبه اگر یاء شدی التباس تشنیه بواحد لازم آمد و چنانکه مکرر مذکور گردید، و در دو صیغه جمع مذکر مخاطبه الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید و در اینجا هم مخاطب و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف؛ زیرا که اصل مخاطبه تُقْتَوِيْنَ بر وزن تَحْمَرِيْنَ و او اخیر بسبب آمدن در زائد بر سوم جا و فتح ما قبل یاء شد، و یاء بسبب تحرک انفتاح ما قبل الف گردید و الف با اجتماع

امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَوَيْنِ اِقْتَوْنِ اِقْتَوْنِ در اعلال بر قیاس ثقیله. ایضا امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَوِیا اِقْتَوُوا اِقْتَوِیْ، در واحد مذکر بقلب نون خفیفه ما قبل مفتوح بالف مثل قول امرء القیس:

قفا نبك من ذكرى حبيب ومنزل

که در اصل قفن بود، و در جمع مذکر و مخاطبه بقلب نون خفیفه ما قبل مضموم و مکسور بو او و یاء نزد یونس، و یا حذف نون خفیفه و اعاده او و یاء محذوفه در وقف و غیر وقف، و باقی اقسام امر و نهی بانون تاکید و بدون آن بر همین قیاس است. اسم فاعل: مُقْتَوٍ مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوِيَةٌ مُقْتَوِيَتَانِ مُقْتَوِيَاتٌ، مُقْتَوٍ در اصل مُقْتَوٍ بود، چون او بقاعده یَقْتَوِیْ یاء شد، و ضمه از ان بسبب ثقل ساقط گردید، یاء با اجتماع ساکنین میان او و تنوین بیفتاد، و در مُقْتَوِيَانِ او بقاعده یَقْتَوِيَانِ یاء شد و در مُقْتَوُونَ چون او بسبب افتادن در حکم طرف و کسره ما قبل یاء شد، و ضمه یاء بجهت ثقل بعد سلب حرکت ما قبل منتقل گردید یاء با اجتماع ساکنین بیفتاد، و مُقْتَوِيَةٌ إلخ بر قیاس مُقْتَوِيَانِ. اسم مفعول: مُقْتَوَى مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوَاةٌ مُقْتَوِيَتَانِ مُقْتَوِيَاتٌ، مُقْتَوَى در اصل مُقْتَوٍ بود، و او بقاعده یَقْتَوِیْ مجهول چون یاء شد یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و با اجتماع ساکنین میان الف و تنوین الف بیفتاد، همچنین در مُقْتَوُونَ بفتح او و اول، و در صیغۀ غائبه یاء الف شد و بس، و در تشنیه مذکر بسبب لزوم التباس شیء بواحد در حالت اضافت مثل مُقْتَوَاكَ، و در تشنیه مؤنث بسبب حمل آن بر تُقْتَوِيَانِ تشنیه مضارع مجهول و در جمع مؤنث بسبب التباس مفرد در تلفظ و او یاء شد و یاء الف نگشت. لفیف مقرون: الْاِحْوَاءُ: سیاه شدن، اصلش الْاِحْوَاؤُ بود، و او بسبب افتادن بعد الف زائده همزه شد، چنانکه در الْاِقْتَوَاءُ؛ زیرا که لفیف هر باب مثل ناقص آن باب باشد، و بسبب نبودن تکرار در دو حرف اصلی مضاعف نام نشد.

ماضی معروف: اِخْوَوِیَّ اِخْوَوِیَّ اِخْوَوِیَّ اِخْوَوِیَّ اِخْوَوِیَّ تا آخر، اِخْوَوِیَّ در اصل اِخْوَوَ بود و او مفتوحه بقاعده اِقتَوِیَّ و او اخیر یاء شد، و یاء الف گشت، و در تشنیه و او یاء شد و بس، چنانکه در اِخْوَوِیَّ تا آخر، و در جمع مذکر و دو صیغه بعد او بعد قلب و او بیاء و یاء بالف الف نیز افتاد، چنانکه در اِقتَوِیَّ، و دو صیغه بعد او، و از آنجا که چون اعلال و ادغام بهم آیند بجهت تخفیف اعلال را ترجیح میدهند در اِخْوَوِیَّ ادغام نگردید.

فائده: اِخْوَوَ بتشدید و او بمعنی سبز شد نیز آمده، یُقَالُ: اِخْوَوَتِ الْأَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم: یَخْوَوِیَّ یَخْوَوِیَّ یَخْوَوُونَ إلخ و او بسبب افتادن در طرف و بودن ما قبل مکسور یاء شد، و یاء بعد نقل ضمّه آن بما قبل بعد سلب حرکت ازان باجتماع ساکنین در جمع مذکر و مخاطبه بیفتاد، چنانکه در یَقْتَوِیَّ یَقْتَوِیَّ یَقْتَوُونَ و وجه عدم اعلال و او مضموم باقی در جمع مذکور سابق یاد باید کرد در اینجا هم مخاطبه و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف؛ زیرا چه اصل مخاطبه تَخْوَوِیَّ و اصل مخاطبات تَخْوَوُونَ و اعلال هر دو سابق معلوم می شود. مضارع مجهول: یُخْوَوِیَّ یُخْوَوِیَّ یُخْوَوُونَ تَخْوَوِیَّ تَخْوَوِیَّ تَخْوَوُونَ تا آخر، در واحد مذکر غائب و حاضر و غایبه و دو صیغه متکلم و او اخیر بسبب در آمدنش در موضع زائد بر سوم و فتح ما قبل یاء شد، و یاء الف و سوائی این پنج صیغه و چار تشنیه الف باجتماع ساکنین بیفتاد، چنانکه در یُقْتَوِیَّ مجهول معلوم شد، و مخاطبه و مخاطبات یکسان صورته نه اصلاً؛ چه اصل اول تَخْوَوِیَّ، و اصل ثانی تَخْوَوُونَ و او اخیر هر دو یاء شد، لیکن در اول الف شد و افتاد، و در ثانی سالم.

نفی بلم: لَمْ یَخْوَوِ بکسر و او اخیر معروف و فتح آن مجهول یاء از اول و الف از ثانی بـ "لم" افتاد و همچنین از امثال آن. امر حاضر معروف: اِخْوَوِ اِخْوَوِیَّ اِخْوَوِیَّ اِخْوَوِیَّ اِخْوَوِیَّ، در اعلال

مثل: اِقْتَوِ اِقْتَوِیَا اِقْتَوْا اِخ. امر حاضر مجهول: لِتُحَوِّ لِحَوِّیَا لِحَوِّوَا لِتُحَوِّی لِحَوِّیْنَ، الف مبدله از یاء که مبدل از واو بود از واحد مذکر بسبب جزم و از جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین افتاد، و در تشنیه و جمع مؤنث بسبب یافته نشدن علت اعلال یاء الف نگردید. امر معروف بانون ثقیله: اِحَوِّیْنَ اِحَوِّیَانِ اِحَوِّوْنَ اِحَوِّوَانِ اِحَوِّیْنَ اِقْتَوِیْنَ اِقْتَوِیَانِ اِقْتَوْنَ اِخ. امر مجهول بانون ثقیله: لِتُحَوِّیْنَ لِتُحَوِّیَانِ لِتُحَوِّوْنَ لِتُحَوِّوَانِ لِتُحَوِّیْنَ لِقْتَوِیْنَ، و باقی اقسام امر بانون خفیفه و ثقیله و نهی بمجمیع اقسام با هر دو نون تاکید و بدون آن بر امثله مذکور قیاس کرده امثله استنباط باید کرد. اسم فاعل: مُحَوِّ مُحَوِّیَانِ مُحَوِّوْنَ بیه و او بر قیاس مُقْتَوِ مُقْتَوِیَانِ مُقْتَوُونَ، یائی مبدله از واو در واحد جمع مذکر با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در صیغ باقیه بعدم علت اعلال سالم ماند. اسم مفعول: مُحَوَّی مُحَوِّیَانِ مُحَوِّوْنَ تا آخر، بفتح واو متوسط مثل مُقْتَوِی اِخ در واحد جمع مذکر الف مبدله از یاء که بدل واو آمده بود با اجتماع ساکنین محذوف شد، و در غایبه ساقط نگردید، و در تشنیه یاء بسبب لزوم التباس تشنیه بمفرد، و در بواقی بوجه مذکور در مُقْتَوِی الف نگشت، و صیغهای مجهول و اسم مفعول بر تقدیر تعدیه بحرف جرست. باب افعیال خاصیت و صرف صحیح این باب گذشت. اجوف واوی الاِسْوِیْدَادُ: سیاه شدن، اِسْوَادَ یَسْوَادُ اِسْوِیْدَادًا فَهُوَ مُسْوَادٌ اِسْوَادٌ اِسْوَادٌ لَا تَسْوَادُ لَا تَسْوَادُ لَا تَسْوَادُ. اجوف یائی الاِزِیْنَانِ: آراسته شدن، اِزِیَانٌ اِزِیْنَانًا فَهُوَ مُزِیَانٌ اِزِیَانٌ اِزِیْنَانٌ اِزِیْنَانٌ لَا تَزِیْنَانٌ لَا تَزِیْنَانٌ، هر دو مثل صحیح. لفیف مقرون الاِخْوِیَّاءُ: سیاه شدن در اصل الاِخْوِیَّاءُ بود، و او اخیر بقاعده الاِخْوِیَّاءُ بهمزه بدل گردید. ماضی معروف: اِحْوَاوِی اِحْوَاوِیَا اِحْوَاوُوا اِحْوَاوَتْ

اِحْوَاوَتَا اِحْوَاوَيْنَ تا آخر، اصل اِحْوَاوَى اِحْوَاوَوَ بود، و او اخیر بسبب آمدن واو زائد بر سوم جا
 و فتحه ما قبل یاء شد، و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و در تشنیه و او بقاعده مذکور یاء
 شد، و یاء الف نگردید ورنه بسبب حذف الف بفرایم آمدن دو ساکن التباس بمفرد لازم می آید
 و آن مانع تعلیل ست، اِحْوَاوُوا در اصل اِحْوَاوُوا بود، و او لام کلمه بقانون مسطور یاء شد، و یاء
 الف و الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، بهمچنین در اِحْوَاوَتْ و در اصل اِحْوَاوَتَا تا که در اصل
 اِحْوَاوَوَتَا بود بعد بر گردیدن واو یاء و یاء الف با اجتماع ساکنین تقدیری افتاد، و در اِحْوَاوَيْنَ تا آخر
 و او یاء شد، و بعدم علت اعلال الف نگشت، چنانکه معلوم شد، و اِحْوَاوُ و اِحْوَاوَتْ بتشدید و او
 مثل: اِحْوَوَّ بمعنی سبز شد نیز آمده، يُقَالُ: اِحْوَاوَتْ الْأَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم:
 يَحْوَاوِي يَحْوَاوِيَانِ يَحْوَاوُونَ تَحْوَاوِي تَحْوَاوِيَانِ يَحْوَاوَيْنَ تا آخر، يَحْوَاوِي در اصل
 يَحْوَاوُوا بود، و او در طرف افتاد، و ما قبلش مکسور ست یاء شد بسبب ثقل ضمه از یاء افتاد، بهمچنین
 در تَحْوَاوِي اِحْوَاوِي نَحْوَاوِي و در باقی صیغها و او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، لیکن در
 جمع مذکر و مخاطبه افتاد و در باقیها سالم ماند، و درین هم مخاطبه و مخاطبات صورۃ موافق و اصلاً مخالف،
 پس اصل مخاطبه تَحْوَاوَوَيْنَ و اصل مخاطبات تَحْوَاوُونَ بعد اعلال هر دو تَحْوَاوَيْنَ شدند. امر حاضر
 معروف: اِحْوَاوِ اِحْوَاوِيَا اِحْوَاوُوا اِحْوَاوِي اِحْوَاوَيْنِ، اصل اِحْوَاوِ اِحْوَاوُوا بود، و او اخیر
 بسبب افتادن در طرف و کسر ما قبل یاء شد و یاء بسبب وقف افتاد، و در تشنیه و جمع مَوْنَتْ بسبب
 افتادن در حکم طرف و کسر ما قبل و او یاء گشت، و در جمع یائے مبدله از و او بعد نقل حرکتش
 بما قبل، و در مخاطبه بعد سقوط حرکتش با اجتماع ساکنین. امر حاضر معروف بانون ثقیله:
 اِحْوَاوَيْنِ اِحْوَاوِيَانِ اِحْوَاوُونَ اِحْوَاوِنَّ اِحْوَاوِيْنَانِ، در واحد مذکر یائے محذوفه بزوال علت

حذف باز آمد، در تشنیه و جمع مؤنث یا سالم ماند، و در جمع مذکر و علامت جمع و در مخاطبه یائے علامت نیز بسبب استغناء از ضمه و کسره ما قبل با اجتماع ساکنین محذوف شد. اسم فاعل: مُحَوِّرٍ مُحَوِّرِیَّانِ مُحَوِّرُونَ مُحَوِّرِیَّةٌ مُحَوِّرِیَّتَانِ مُحَوِّرِیَّاتٌ، مُحَوِّرٍ در اصل مُحَوِّرٍ و بود، و او اخیر بافتادن در طرف و کسر ما قبل یاء شد، و بعد سقوط ضمه بسبب یاء با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در جمع مذکر و او بجهت بودن در حکم طرف و کسره ما قبل یاء شد، و بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن یاء با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در باقی صیغها بعدم علت حذف سالم ماند، و اگر متعدی بحرف جر کنند صیغائے مجهول و اسم مفعول نیز آیند. ماضی مجهول: اُحَوِّوْیَ اُحَوِّوْیَا اُحَوِّوْوْا اُحَوِّوْیَتْ اُحَوِّوْیَتَا اُحَوِّوْیْنَ تا آخر، اُحَوِّوْیَ را از اِحَوِّوْوَ بنا نمودند هرگاه اول و ثالث را ضمه دادند، و ما قبل اخیر را کسره، الف بضمه ما قبل و او شد، اُحَوِّوْوَ بچهار و او بر وزن اُحْمُورٍ و او اخیر بقانون مذکور در مضارع معروف یاء شد، اُحَوِّوْیَ گردید، و این یاء از جمع مذکر بعد نقل حرکتش بما قبل بیفتاد، و در باقی صیغها بعدم علت حذف سالم ماند، و در اُحَوِّوْیَ و نظائر او ادغام نه شد؛ زیرا که متجانس اول بدل الف آمده. مضارع مجهول: یُحَوِّوْیَ یُحَوِّوْیَانِ یُحَوِّوْونَ تَحَوِّوْیَ تَحَوِّوْیَانِ یُحَوِّوْیْنَ، اصل یُحَوِّوْیَ یُحَوِّوْیَانِ یُحَوِّوْونَ، بقاعده اِحَوِّوْیَ ماضی معروف و او یاء شد، و یاء الف و از هر دو جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقیها سالم ماند، و مخاطبه و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف زیرا که مخاطبه در اصل تَحَوِّوْیْنَ بر وزن تَحْمَارِیْنَ و مخاطبات تَحَوِّوْونَ بر وزن تَحْمَارِیْنَ. امر مجهول: لِتَحَوِّوْا لِتَحَوِّوْیَا لِتَحَوِّوْوْا لِتَحَوِّوْیَ لِتَحَوِّوْیْنِ در واحد مذکر الف مبدله از یاء که مبدله از و است بعلت جزم، و در جمع مذکر و مخاطبه بجهت اجتماع ساکنین بیفتاد، و در تشنیه و جمع مؤنث یاء سالم ماند، و بعدم علت

اعلال الف نگشت. امر مجهول بانون ثقیله: لُثْخَوَاوَيْنَ لُثْخَوَاوَيَانَّ لُثْخَوَاوَوْنَ لُثْخَوَاوَيْنَّ لُثْخَوَاوَيْنَانَّ الف در واحد بزوال علت حذف خواست که باز آید چوں ما قبل نون مذکور سوائے چهار تشنیه و جمع مؤنث متحرک می باشد، و الف قابل حرکت نبود یا نیکه بد لش الف آمده بود عود نمود، و در جمع مذکر برائے رفع اجتماع ساکنین و او علامت راضمه دادند، و در مخاطبه یائے علامت را کسره. امر حاضر بانون خفیفه: اِخْوَاوَيْنِ اِخْوَاوُنْ اِخْوَاوِيْنَ اِخْوَاوِيْنِ بر قیاس ثقیله چنانکه مذکور شد. ایضا امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِخْوَاوِيَا اِخْوَاوُوا اِخْوَاوِيْ اِخْوَاوِيْ بقلب نون ب الف در واحد مذکر، و بو او و یاء در جمع مذکر و مخاطبه بخذف نون، و اعاده او و یاء چنانکه سابق مذکور شد، و باقی اقسام و نهی بر همین قیاس ست امثله آن استخراج باید کرد. اسم مفعول: مُخْوَاوِيْ مُخْوَاوَيَانِ مُخْوَاوَوْنَ مُخْوَاوَاةُ مُخْوَاوَيَتَانِ مُخْوَاوَيَاتٌ، و او اخیر در تمامی کلمات بسبب افتادن در زائد بر سوم جائے فتح ما قبل یاء شد، و یاء در واحد و جمع مذکر و غایبه بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و در اولین یاء با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی صیغها یاء سالم ماند فقط. واللہ اعلم.

صرف میر منظوم

از حضرت شاه ولی اللہ محدث دہلوی رحمۃ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العلمین، والصلاة والسلام على سيد المرسلین محمد وآله وأصحابه
أجمعین، أما بعد: گوید فقیر ولی اللہ عفی عنہ: چون فرزند ارجمند عبد العزیز - حفظه الله
سبحانه ووفقه بما یحب ویرضی - بحفظ قواعد صرف مشغول شد مناسب نمود کہ قواعد
مشہورہ این فن را در رشتہ نظم سفتہ شود تا با سہل وجہ ضبط آن میسر آید طرف نسخہ مولانا نور
الدین عبد الرحمن جامی - قدس اللہ سرہ السامی - توجہ افتاد، و دیدہ شد کہ قلیلہ از اہل قواعد
منظوم فرمودہ بعضی آں را غیر منقح گذاشتہ ظاہر آن استاد نامدار بعد تسوید نسخہ مذکورہ بنظر ثانی
اصلاح نفرمودہ توجہ خاطر بہ تتمیم و تنقیح آں نگماشتہ لاجرم بعضی ابیات ایشان را تیمنا و تبرکا بعینہا
آورده شد، و در بعضی آخر تصرفی بحسب امکان کردہ آمد، بعضی آخر بر ہماں اسلوب و وزن زیادہ
کردہ شد تا مجموعہ بہم رسد، واللہ المسؤول أن ینفع بها الولد الأعز وغیرہ، فمن أراد
حفظہا فهو هذا.

کلمات عرب سہ قسم بود	نام شاں حرف و فعل واسم بود
ہیچو باللہ اقسام اے فرزند	بخداوند مے خورم سو گند
اقسم فعل اللہ اسم شگرف	بائے داخل بر اللہ آمد حرف
آنچہ میزان بود درین اقسام	فاء و عین آمدہ است آنکہ لام
ہر چہ اندر مقابل اینا است	حرف اصلی است باتو گویم راست

وانکہ ہیچ یک برابر نیست زاندش دال کہ چیز دیگر نیست
 گر بود پنج حرف یا کہ چهار لام را کن بقدر او تکرار
 وانکہ باشد زیادہ از موزوں می کن آن را بعینہ افزوں
 ہر کجا گردد اسم و فعل پدید از مجرد بروں بدال و مزید
 چیست دانی مجرد آن کلمہ کہ حروفش بود اصول ہمہ
 در حروفی در آن بر اصل فنزود در حساب مزید خواہد بود
 حرفہائے اصول وقت شمار گاہ در فعل سہ ست گاہ چہار
 لیک در اسم پیش معنی سنج میرسد حرفہائے اصل بہ پنج
 پنج حرفی بود ازاں تعبیر بخمائی کند صغیر و کبیر
 چون سہ حرفی بود ثلاثی دان چار حرفی بود رباعی خوان
 اسم را ہفت حرف باشد و بس فعل شش باصل وزیادہ برس
 لفظ اسم اے بفہم و عقل و علم چون ثلاثی بود مجرد ہم
 دہ بود ہمچو فلس و جبر دگر کف ہم فرش ازاں بشمر
 عضد ست و اہل چو قفل و عیب حر و لگے عنق بطلب
 پنج صیغہ بود رباعی را می کنم شرح تا شوی دانا
 جعفر در ہم دگر بُرشن پس قمر است وز برج از بر کن
 شد خمائی چہار صیغہ درست کہ ازانہا سفر جل است نخست
 مجرش پس قد عمل و فرضیت یاد گیرش کہ صعب آمد صعب
 در خمائی مزید شد بے شک عضر فوط قبعثرے مدرک

پس خز عییل و خندریس دگر قرطبوس اے عزیز جان بشمر
 چون ثلاثی ست فعلها در باب کہ بود در مجرد آن شش باب
 فعل یفعل است پس یفعل باز یفعل بضط آن نہ دل
 در شرف وصفت خلقی دان در منع شرط حرف خلقی دان
 بحسب نیست شاذ گاہ مجال جزز مفروق وجز زمان مثال
 در مزید ست جملہ دہ باب ست آنجہ مشہور پیش اصحاب است
 باب افعال بعد ازاں تفعیل وزیہ آن مفاعلہ بے قیل
 ماضی ایں سہ باب را ہمہ کس حرف زائد یکے شناسد و بس
 آنجہ باشد در دو حرف افزوں افعال و انفعال دان اکنون
 پس تفعل تفاعل ست دگر افعال از یے ہمہ بشمر
 حرف زائد سہ دان در استفعال کہ ازاں ہم یک ست افعیال
 چون رماعی مجرد ست آنجا نامدہ غیر فعللہ اصلا
 در مزیدش با تفعیل داں کہ یکے حرف زائد ست دراں
 ورتاہل کنی در افعال ہست زائد دو ہچوں افعال
 حرف علت سہ حرف وائے بود کہ بہر صیغہ شاں کہ جائے بود
 باشد آن صیغہ را لقب معتل بر تو سازم مفصل آن مجمل
 حرف علت چو جائے فاء باشد لقب آن مثال فاء باشد
 ورتاہل جائے عین اجوف دان ورتاہل جائے لام ناقص خوان
 ورتاہل عین ولام یا ف ولام پیش صرفی لفیف دارد نام

گر بود عین ولام مقرون است هست مفروق گر دگرگون است
 ہر بنائے کہ ہمزہ دار بود نام مہموز ز اختیار بود
 هست مہموز فاء چو باشد فاش ہمزہ مذکور در مقابل فاش
 و بود عین ہمزہ ماخوذ لام هست مہموز عین لامش نام
 در ثلاثی مضاعف آنرا دان کہ بود عین ولام او یک سان
 در رباعی مضاعف آنرا دار کہ نماید ترا بوقت شمار
 فاء ولام تحسب او بہ یقین متجانس چو عین ولام پسین
 در اصول صحیح از تخفیف نیست علت چو ہمزہ وتضعیف
 ہرچہ باشد ورائے این اقسام سالم هست و صحیح اورا نام
 مصدر است اسم گر بود روشن آخر فارسیش دن یا تن
 صرفیاں مصدرے کہ یافتہ اند زان بناہا بسے شگافتہ اند
 ہچو ماضی و ہچو مستقبل جحد و نفی امر و نہی اے مقبل
 بعد ازاں اسم فاعل و مفعول کہ بود ہچو قاتل و مقتول
 عدد صیغنا درین افعال چار دہ گو اگر کنند سوال
 شش بغائب بود چو بشماري شش مخاطب بود چو بگماری
 سہ زہر شش اناث داں سہ ذکور بہ بناہائے مختلف مذکور
 آں دو باقی بود حکایت نفس کہ ہم از خود کند روایت نفس
 چو ز ماضی بنا کنی مجہول کہ ثلاثی بود از وصول
 فائے آں فعل را تو ضمہ بدہ عین او را بزیر کسرہ بنہ

گر رباعی مجرد است و مزید
 قبل آخر بکسر موسوم است
 و ز غابر بنا کنی مجهول
 حرف غابر ز صیغه کن مضموم
 گر بغابر بر قرار شد جازم
 نون بیفگین ز صیغنا الا
 و نواصب گرفت آنجا جا
 امر حاضر فعل مستقبل
 تا بیفگین ز فعل استقبال
 ساکن او هست حرف بعد از تاء ست
 حرف پیش از اخیر را بنگر
 همزه باید بوفق آں مضموم
 آخرش هست بر طریق نزوم
 گر ثلاثی ست فاعل و مفعول
 در مزید است وزن مستقبل
 قبل آخر ز فاعلش مکسور
 حرکات ثلاث گاه بیان
 که بیکبار زان بیندازند
 گه چون آں را بحرف قبل دهند
 یا ثلاثی که زائدش چسپند
 متحرک ز پیش مضموم است
 بشنو این نکته را بسمع قبول
 قبل آخر بفتح کن موسوم
 هست تسکین مفردش لازم
 آنکه باشد ضمیر جمع نسا
 فتح آخر بمفرد ست سزا
 گر مخاطب بود شود حاصل
 بیں که مابعد اوچه دارد حال
 ابتداء جز بهمزه ناید را ست
 اگر آنرا بود ز ضمه اثر
 ورنه آنرا بکسر کن موسوم
 چون مضارع که باشد او مجزوم
 می شود همچو قاتل و مقتول
 میم مضموم کش بود اول
 آں ز مفعول فتح شد دستور
 چون که بر حرف علت است گراں
 گه بما قبل منقلب سازند
 وفق آں حرف علت مده کنند

بهجو یدعو یقول باز یقال باز یرمی ییج هم بمثال
 واو ویانیکه از سکون جاری ست درپے فتح بر زبان جاری ست
 چوں بود بر مذاق طبع ثقیل بالف هست واجب التبدیل
 واو و چوں ز پے شود وارد بعد ففتح بموضع حرکت
 بالف واجب آیدش ابدال از یقال ویباع جوئے مثال
 واو ویاء چوں زپے شود وارد الف را کہ باشد از زائد
 پے دفع ثقلتش همه جا می شود همزه چوں کساء روا
 چوں دو ساکن فرا رسید بهم اولین حرف لین دوم مدغم
 جائز است آخنانکه خاف یخاف ور نباشد چناں بدانکه صواب
 حذف یکساکن ست یا تحریک نیست اصلا دریں سخن تشکیک
 چوں فتد حرف واو در رابع کہ نباشد عقیب ضم واقع
 می کنندش بیاء همیشه بدل بهجو یدعی ویدعیان بہ مثل
 واو یاء چوں فراء رسید بهم اولین باسکون بود منضم
 واو را یاء کنند بعد تمام در یکے دیگرے کنند ادغام
 عد یعد با وعدت در ضرب است رم یرم با ورم ت در حسب است
 یوسم با وسمت و شرف است یوعل باوعلت مختلف است
 ضع یضع باوضعت در منع است یاد گیرش کہ نصر ممتنع هست
 وسط فتح وکسرہ واو مثال چوں یعد حذف شد ز استقبال
 فتح یا کسر گر شود زائل صیغہ گردد باصل خود مائل

حرف حلقی ز بکه سنگین ست در یضع حذف واو بسکین است
 یائے ساکن که ضمّه را عقب است همچو بؤس بو او منقلب است
 واو ساکن بیاء شود مبدل که فتد بعد کسره چوں بهجل
 هر کجا واو در مضارع کاست مصدرش چوں عده بیا مدار است
 پنج جا از صحیح فرق شمر عد عده بهجل ولید یوسر
 فتح اول ز ماضی معلوم بالف قلب عین شد مرسوم
 یاء شود کسر فاء ویاء موصول عین آنها ز ماضی مجهول
 بعد ازین پنج راه دیگر گیر هر دو در صورت اشتباه پذیر
 چوں دو ساکن بهم شود آنجا حرف علت شود ز صیغه فنا
 در نصر ضم فائے ماثور است ور گر کسر فائے دستور است
 عین اجوف بفعل استقبال بسکون متصف بود همه حال
 حرکت عین او بفائے دهند عین را وفق فائے مده کنند
 صیغه هر جا بجزم شد موصوف عین اجوف ازاں شود محذوف
 در نصر قلت قل یقول بخواں در ضرب بعث بلع مبیع بذاں
 در سمع صنع صیغه مختلف ست خف یخاف وخفت موتلف ست
 عین مجهول غابر است بدل بالف از یقال جوئی مثل
 هست مفعول یائی وواوی یا مبیع ومقول تساوی
 لیک در هر دو دا بذاں فاعل هست مانند بالّع وقائل
 عین ناقص اگر بود مفتوح حکم آنرا بگویمت مشروح

حرف آخر ازاں الف بشود دائر تشقیل بر کرانه رود
 کسر عین از بود و آں واوی گشته مانند یائی ملتاوی
 ایں بود حکم ماضی و غابر هم به مجهول و غیر آں دائر
 مفردش گر بجزم موصوف است حرف علت ز صیغه محذوف است
 ادع یدعو دعوت در نصر است ارم یرمی رمیت در ضرب است
 ارض ترضی رضیت در سمع است ارع ترعی رعیت در منع است
 ارخ ترخو رخوت در شرف است لیک تدعی دعیت هر طرف است
 هست مدعو اگر نصر باشد هست مرمی اگر دگر باشد
 لیک فاعل بود دریں افعال همچو داع و داعی در همه حال
 صرف مفروق خوان زباب لفیف گویمت نکتہ غریب ولطیف
 اولش بامثال موزوں است آخرش ناقص است معنون است
 قِ لقی با وقیت در ضرب است لِ یلی باولیت در حسب است
 اتج توجی وجیت در سمع است داند آنکه بعلم منتفع است
 و آں دگر قسم بوقت شمار انا قصی پیش گیرد در هم کار
 اطو تطوی طویت چوں رضی است ازو یروی رویت چوں رمی است

بیان قواعد مضاعف

چوں بیکساں دو حرف جمع شود وَاں دگر لازم السکون نبود
 درج کردن نخست را دائم در دوم جائز است یا لازم
 چوں گذشتی بماضیین ز پیچ فک ادغام پیش گیر بسنج
 لیک در غاشرش ممکن اصلاً فک ادغام غیر جمع نسا
 با مَدَّتْ اَئِدْ در نصر است بافررت افر در ضرب است
 بامست اَمْسُ هم بشمار اے که در شمع می کنی تکرار
 آخرش را چو جزم شد روشن فعل ادغام ترک اوست حسن
 در نصر هر سه حال مدغم راست درد گر هست غیر ضمه رواست
 از دو همزه چوں همزه دومین ساکن آید بهوش باش و بین
 حرکت بین بهمه اول کن دوم را بجنس او مبدل
 اَمَنْ اَوْمِنْ دگر اَئِدْب ایں سه مذکور امثال طلب
 حُذْزاً اَخَذَ است وصل بدان ز سوال صیغه امر خواں بدین منوال
 فعل مہموز گر بود معتل صیغه را کن بوفق آں مختل
 اصل یفعل یا فعل است شناس حذف همزه در اں شد است قیاس

امر حاضر ازاں بگر ز اصل همزه اش را میفکن اندر وصل
 مصدر اجوفی ز استفعال استقامت اقامت از افعال
 عین مصدر فتاد از اعلال عوضش تاء در آمد از دنبال
 مصدر ناقص از بود تفعیل هست بر وزن تر جیه بے قیل
 هست وقتی که منطبق آمد فاء منقلب تائے افتعال بطاء
 واو ایعاد مبدل است بیاء چو مقیم و یقیم و هم ایضا
 همزه گردد بدل ز واو ز یاء همچو ارضاء همچو استرضاء
 در مضاعف شناس امر عجاب اشتباه وصیغه مثل محاب
 باز مختار همچنان انکار کش ز اجوف بود نژاد و تبار
 در مضارع اگر دو تاء آید چوں یکے را بسفکنے شاید
 غیر همزه که هست در افعال همه در درج می کنش اخلال
 ناقصات همه حال چوں مجردش شناس در اعلال
 یستقیم و یعین هم یختار باز ینقاد گیر آخر چار
 هر یکے را بگردش اطوار بر قوانین اجوف است مدار
 غیر این چار را مکن اعلال چوں صحیحش شمار در همه حال

الف آنجا کہ ضمہ را عقب است ہمچو ضورب بواو منقلب است
 بر شمارم ازان صفت امثال کش شبہ کنند با افعال
 ہم شریف است وہم شجاع و حسن چوں ذلول و جبان و صعب و خوشن
 مشترک ہست در اناث و رجال لفظ علام ہم فروق و طوال
 مصدر میمی وزمان و مکان از مجرد نباشد یک سان
 ز ضرب بر قیاس مجلس خوان از دگر بر وزان مشرب دان
 ہمچو موضع بخوا تو لفظ مثال ہمچو مری ز ناقصش ہمہ حال
 و مزید است حال او در یاب مثل مفعول باشد از ہر باب
 مضربہ تا بمضرب و مضراب اسم آلہ شدہ ست یا اصحاب
 افعّل وصف خوان ز لون و عیب مثل ضلّاء مؤنّش بے زیب
 لیک افعّل بمعنی تفضیل ہست فعلی مؤنّش بے قیل
 مثل منان بنا بکن ز صفات چوں جرتح بنا کن از آفات
 ضربہ یکبار واکمہ یک نوبت جلسہ نشستن بود بیک ہیئت
 لقمہ قدرے کہ در دہان بکند صرعہ آن کہ پہلوان فگند

مكتبة البشائر

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي

السراجي	شرح عقود رسم المفتي
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية
تلخيص المفتاح	المرقاة
دروس البلاغة	زاد الطالبين
الكافية	عوامل النحو
تعليم المتعلم	هداية النحو
مبادئ الأصول	إيساغوجي
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل
هداية الحكمت	المعلقات السبع
	شرح نخبة الفكر

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)

متن الكافي مع مختصر الشافي

رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريباً بعون الله تعالى

ملونة مجلدة / كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخارى
	شرح الجامي

ملونة مجلدة

(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
(٨ مجلدات)	الهداية
(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
(مجلدين)	مختصر المعاني
(مجلدين)	نور الأنوار
(٣ مجلدات)	كنز الدقائق

تفسير البيضاوي	التيبان في علوم القرآن
الحسامي	المسند للإمام الأعظم
شرح العقائد	الهدية السعيدية
أصول الشاشي	القطبي
نفحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
مختصر القدوري	شرح التهذيب
نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
المقامات الحريية	ديوان المتنبي
آثار السنن	النحو الواضح (ابتدائية، ثانوية)

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)

Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)

Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)

Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)

Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ التبشیری

طبع شدہ

رنگین مجلد

تفسیر المنطق	فارسی زبان کا آسان قاعدہ	تفسیر عثمانی (۲ جلد)
تاریخ اسلام	علم الصرف (اولین، آخرین)	خطبات الاحکام لجمعيات العام
بہشتی گوہر	تسہیل المبتدی	حصن حصین
فوائد مکبہ	جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ	الحزب الاعظم (مینیکی ترتیب پر مکمل)
علم الخو	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)	الحزب الاعظم (نفتی کی ترتیب پر مکمل)
جمال القرآن	عربی صفوۃ المصادر	لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
نحو میر	صرف میر	معلم الحجاج
تعلیم العقائد	تیسیر الابواب	فضائل حج
سیر الصحابیات	نام حق	خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
کریما	فصول اکبری	تعلیم الاسلام (مکمل)
پند نامہ	میزان و منشعب	بہشتی زیور (تین حصے)
پنج سورۃ	نماز مدلل	بہشتی زیور (مکمل)
سورۃ لیس	نورانی قاعدہ (چھوٹا/بڑا)	
آسان نماز	عم پارہ درسی	
منزل	عم پارہ	
	تیسیر المبتدی	

کارڈ کور / مجلد

فضائل اعمال	اکرام مسلم
مختب احادیث	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکمل)

رنگین کارڈ کور

آداب معاشرت	حیات المسلمین
زاد السعید	تعلیم الدین
جزاء الاعمال	خیر الاصول فی حدیث الرسول
روضۃ الادب	الحجامہ (پچھتا لگانا) (جدید ایڈیشن)
آسان اصول فقہ	الحزب الاعظم (مینیکی ترتیب پر) (مینی)
معین الفلسفہ	الحزب الاعظم (نفتی کی ترتیب پر) (مینی)
معین الاصول	عربی زبان کا آسان قاعدہ